

TAMPEREEN YLIOPISTO

Katinka Sarjanoja

Maine, myötävannominen ja shamanismi

Antti Tokoin noitaoikeudenkäynnit 1663–1682

Yhteiskuntatieteiden tiedekunta

Historian pro gradu -tutkielma

Tampere 2017

Tampereen yliopisto

Yhteiskuntatieteiden tiedekunta

SARJANOJA KATINKA: Maine, myötävannominen ja shamanismi – Antti Tokoin
noitaoikeudenkäynnit 1663–1682

Pro gradu -tutkielma, 62 s., 2 liites.

Historia

Marraskuu 2017

Ylivierteen kylän Antti Antinpoika Tokoi oli pohjoispohjanmaalainen talonpoika, joka tuomittiin kuolemaan noituudesta vuonna 1681. Hänen viittä noitaoikeudenkäyntiään ja niiden jälkipuintia voi seurata Kansallisarkiston kokoelmista löytyvistä renovoiduista tuomiokirjoista. Tokoi tunnettiin riitaisana ihmisenä, ja käräjäpöytäkirjoista käy ilmi, että hänen välinsä jopa lähimpien sukulaistensa ja naapureittensa kanssa olivat huonot. Jo Tokoin isä oli tunnettu parannustaioistaan, mutta Tokoi itse sai enemmän mainetta vahingoittavien taikojen tekijänä ja paholaisen kanssa liittoutuneena noitana.

Tässä pro gradu -tutkielmassa pyrin selvittämään tuomiokirjojen lähiluvun keinoin Tokoin noidan maineen merkitystä hänen saamassaan kuolemantuomiossa, sekä hyödynnän hänen kertomustaan selvittäessäni, millainen merkitys myötävannomisinstituutiolla oli 1600-luvun loppupuolen noitaoikeudenkäynneissä Pohjois-Pohjanmaalla. Myötävannomisella tarkoitetaan perinnettä, jossa yksilön kelpoisuus kuulua yhteisöön mitattiin vaatimalla häntä puhdistautumaan syytteistä eräänlaisten luonnetodistajien avulla. Epäilystä rikoksesta riippuva määrä hyvämaineisia todistajia saattoi vannon syytetyn syyttömäksi ja näin puhdistaa hänen maineensa. Tokoin oikeudenkäynneissä esiintyy kaksi myötävannomistapausta, joista toisessa Tokoi epäonnistuu kokoamaan kaksitoista myötävannojaa vannomaan itsensä syyttömäksi noituuteen, ja toisessa hyvämaineinen nainen saa puolustajakseen Kälviän kirkkoherran.

Vaikka Tokoi monella tavalla edustaakin ”tyypillistä” suomalaista noitaa, jos sellaista ylipäätään voi katsoa olevan, on hänen tarinassaan myös suomalaisella noitahistorialle harvinaisia piirteitä, kuten epäilyt hänen yhteyksistään lapinnoitiin, sekä syytteet noitarummun käytöstä. Tutkimuksen yleinen linja vaikuttaisi olevan, etteivät suomalaiset noidat harrastaneet shamanismia, mutta Tokoin näyttää olevan poikkeus tästä säännöstä. Tutkielman loppupuolella pohdin shamanismin määritelmää sekä sen sopimista Tokoin noitakeinoihin.

SISÄLLYS

1. JOHDANTO	1
1.1 TUTKIMUSTEHTÄVÄ	6
1.2 KÄSITTEIDEN MÄÄRITTELY	7
1.3 LÄHTEET JA METODI	10
1.4 LOHTAJAN HISTORIA JA TUTKIMUKSEN RAJAUKSET	20
2. NOIDAN TARINA	23
2.1 TOKOIN YHTEISÖ	23
2.2 TOKOI JA LUOMAN PERHE	27
2.3 TOKOIN OIKEUDENKÄYNNIT	29
3. NOIDAN MAINE	35
3.1 MAAILMANKUVA	35
3.2 MAINEKÄSITYS	38
3.3 NOITUUSLAINSÄÄDÄNTÖ	40
4. PUHDISTUSVALAT	45
4.1 MYÖTÄVANNOMISLAINSÄÄDÄNTÖ	45
4.2 MYÖTÄVANNOMISEN TOTEUTUMINEN KÄYTÄNNÖSSÄ	49
4.3 NOITAOIKEUDENKÄYNNISSÄ VANNOMINEN TILASTOISSA	53
5. SHAMANISMI	56
5.1 NOIDAN TYÖVÄLINEET	56
5.2 LAPIN OPISSA – TOKOIN SHAMANISTISET VAIKUTTEET	58
6. JOHTOPÄÄTÖKSET	60
LÄHTEET JA KIRJALLISUUS	63
I PAINAMATTOMAT LÄHTEET	63
II PAINETUT LÄHTEET	63
III KIRJALLISUUS	64
LIITTEET	69

1. Johdanto

Arkisessa kielenkäytössä noita-sanasta tulevat ensimmäisenä mieleen pääsiäiskorttien luudalla lentävät noita-akat mustine kissoineen ja kahvipannuineen, tai sitten luudalla lentävä rillipäinen teinipoika pöllöineen ja taikasauvoineen. Noidista ja noitavainoista puhuttaessa mielikuvat poikkeavat radikaalisti totuudesta, ja vielä 1900-luvun loppupuolellakin tutkimuskirjallisuudessa esiintyi tutkijoiden omiin mielikuviin pohjautuvia selityksiä uuden noitateorian synnystä keskiajalla ja kirkon ja valtion johtamista noitavainoista. Marko Nenonen on useissa tutkimuksissaan alleviivannut näiden käsitysten virheellisyyttä. Väitöskirjassaan *Noituus, taikuus ja noitavainot – Ala-Satakunnan, Pohjois-Pohjanmaan ja Viipurin Karjalan maaseudulla 1620–1700* (1992) hän tarkastelee uuden noitateorian muotoutumista uudelle ajalle tultaessa ja sen vaikutuksia suomalaisiin noita oikeudenkäynteihin. Tutkimuksissaan *Noitavainot Euroopassa – Myytin synty* (2006) ja *Noitavainot Euroopassa – Ihmisen Pahuus* (2007) Nenonen käy tarkemmin läpi, kuinka virheellinen mielikuva keskiaikaisista noitavainoista on muodostunut, ja millaiset tekijät todellisuudessa vaikuttivat uuden noitaopin syntyyn.

Nenonen huomauttaa, että uuden ajan alussa muotoiltu mielikuva keskiajasta pimeänä ajanjaksona mahdollisti jälkipolvien järjettöminä ja takapajuisina pitämien historian tapahtumisen sijoittamisen keskiajalle. On paljon helpompaa uskoa, että noituuden kaltaisesta nykykatsojan silmin täysin tekaistusta rikoksesta syytettiin ja tuomittiin ihmisiä aikana, jolloin ”kaikki antiikin viisaus oli unohdettu” kuin uskoa, että noitia vainottiin reformaation ja humanismin leimaamalla uudella ajalla. Myös 1900-luvun populaarikulttuuri on muokannut mielikuvia keskiaikaisesta kauhuromantiikasta, ja keskiaikaan suhtaudutaankin Nenosen mukaan kuin vieraaseen kulttuuriin.¹

Pohjoispohjanmaalaisen Antti Antinpoika Tokoin tarina todellakin vaikuttaa ensisilmäyksellä jonkinlaiselta populaarikulttuurin tuotokselta. Antti Tokoi oli oikea noita, ainakin omasta mielestään. Ja jos hänen naapureiltaan ja muilta kyläläisiltä kysyttiin, hän oli noita pahinta laatua, sellainen, joka nostatti susia ja karhuja naapureittensa karjaan ja veljeili itsensä

¹ Nenonen 1992, 87, 300; Nenonen 2006, 28, 34, 37–39; Nenonen 2007, 34; Katajala-Peltomaa & Toivo 2009, 13.

sielunvihollisen kanssa. Suutuspäissään Tokoi oli lähettänyt ystävänsä vaimolle hirvittävät synnytyskivut ja manannut hiidenväen piinaamaan naapuriaan. Hänen tiedettiin myös Saatanan avustuksella herättäneen naapurin kuolleen ukon, jonka kalmo kulki kylällä vakoilemassa väkeä Tokoin puolesta. Näiden kammottavien syntien lisäksi Tokoi oli todistettavasti pilkannut hengellistä säätyä ja pahoinpidellyt sisartaan. Katseltuaan kaksikymmentä vuotta sivusta Tokoin noitatouhuja käräjät eivät enää voineet tyytyä vain torumaan ja sakottamaan Tokoita, vaan tuomitsivat hänet kuolemaan vuonna 1681.²

Noitaurallaan Tokoi keräsi mainetta paitsi taitavana parantajana, myös hirvittävänä vihollisena, joka taikakeinoin kosti kokemansa vääryydet. Kaikesta päätellen hän oli luonteeltaan riitaisa eikä tullut toimeen sen enempää naapureittensa kuin sukulaistensakaan kanssa. Noidan maine vei hänet toistuvasti käräjille puolustamaan kunniaansa. Kaksikymmentä vuotta kestäneiden oikeudenkäyntiensä aikana hän vuoroin syytteli ja oli syytettynä ja osallistui myötävannomistapauksiin sekä vastaajana että kantajana. Noidan maine vei Antti Tokoin oikeuden eteen, mutta yhteisön mielipide vei häneltä hengen.

Noitavainojen taustaa, syitä ja selitysmalleja on tarkasteltu monissa tutkimuksissa, joten tyydyn tässä pro gradu -tutkielmassa vain lyhyesti käymään läpi vanhan perinteisen noitaopin ja uuden noitaopin yleispiirteet, jotka ovat olennaisia Tokoin oikeudenkäyntejä ja noidan statusta käsiteltäessä. Antero Heikkinen on väitöskirjassaan *Paholaisen liittolaiset* (1969) tutkinut tilastoanalyysillä suomalaisia noitaoikeudenkäyntejä tehden eron perinteisestä pahantahtoisesta noitumisesta, *maleficiumista*, ja uuden noitaopin mukaisesta liitosta paholaisen kanssa syytettyjen noitien välillä. Samalla hän havaitsi, että suurin osa noitaoikeudenkäynneistä koski *maleficium*-syytöksiä. Heikkisen mukaan keskiajalla kirkko pyrki parhaansa mukaan kitkemään harhaoppisina pakanallisina jäänteinä pitämänsä noitauksomukset, ja esimerkiksi ajatus maailmassa todellisista lentävistä noidista leimattiin parhaassa tapauksessa typeryydeksi ja huonommassa tapauksessa vaaralliseksi harhaopiksi. Varsinaisia noitavainoja keskiajalla ei ollut ja noitaoikeudenkäyntejäkin vain harvoja. Kerettiläisiä ja juutalaisia sen sijaan vainottiin, ja varsinaisia ongelmia alkoi syntyä, kun noituudesta muodostui kerettiläisyyden laajennettu määritelmä.³

² KA, Pohjoispohjanmaan tuomiokunnan renovoidut tuomiokirjat, Lohtajan kesäkäräjät 18.20.8.1681, 939.

³ Heikkinen 1969, 15–18; Nenonen 1992, 30,95; Nenonen 2006, 69, 86.

Uuden noitakäsityksen vakiintuessa uuden ajan alulle tultaessa muodostuivat myös edellytykset laajamittaisille noitaoikeudenkäynneille. 1400-luvulla Euroopassa alkoi muodostua käsitys itsensä noitasalvalla voitelevista naisista, ja välillä miehistäkin, jotka lensivät taikakeinoin juhlimaan paholaisen kanssa. Ilmiötä kuvattiin tarkasti 1486 tai -87 julkaistussa *Noitavasarana* tunnetussa *Malleus Maleficarumissa*. *Malleus* piti sisällään teoreettisen tietopankin, jossa vakuutettiin epäilijöille, että ennen vaarallisena harhaoppina pidettyjä lentäviä noitia oli nyt todellakin ilmaantunut paitsi mielenvikaisten kuvitelmiin myös aistimaailmaan. Muutos selitettiin lähestyvällä maailmanlopulla ja paholaisen vallan kasvulla. Kirjassa annettiin myös käytännön ohjeita, kuinka noitia tunnistetaan ja kuinka heitä tulee käsitellä. Noitia pidetään paholaisen liittolaisina, ja näin ollen Jumalasta luopuneina kerettiläisinä, joita tulee kohdella sääliä. Vaikka *Noitavasaran* kuvaama uusi noitaoppi levisikin ympäri Eurooppaa ja johti varsinaisten noitavainojen ajan alkuun, itse kirjaa ei juuri sovellettu noitaoikeudenkäynteihin. Nykypäivänä malliesimerkkinä naisvihasta tunnettu *Noitavasara* oli omana aikanaan vähän tunnettu teos. Noitakirjallisuuden kirjoittajilla oli kutienkin oma osuutensa uuden noitaopin leviämiseen, sillä he tutustuivat noituuteen ja noitateorioihin oikeudenkäyntipöytäkirjojen perusteella tapaamatta itse koskaan syytettyjä. Näin heille muodostui kuva yhtenäisestä noitaopista, ja tätä uutta noitaopin määritelmää alettiin soveltaa uusissa noitaoikeudenkäynneissä.⁴

Malleuksen kirjoittajien havainto maailmanlopun lähestymisestä ja paholaisen vallan kasvusta heijasteli koko kristikunnassa tapahtunutta muutosta. Keskiajalla paholaisen rooli oli vielä muistuttanut narria ennemmin kuin sielunvihollista, mutta demonologisten maailmanselitysten saadessa enemmän sijaa kirkon piirissä samalla vahvistui myös mielikuva paholaisen vallasta. Uusi noitateoria kasvoi yhdessä tuon vallan kanssa, ja samalla naisnoitien asema vahvistui. Perinteisessä käsityksessä demonit olivat ihmisten kanssa veljeillessään olleet lähinnä (mies)noitien palvelijoita, mutta uuden noitaopin myötä demoneista tuli (nais)noitien käskijöitä. Noitasapattikertomusten keskeisiä piirteitä olivat siveettömät juhlat, paholaisen palvonta, lapsenmurhat ja ihmissyönti. Vaikka ajatus itse noitasapateista olikin uuden ajan alun uutuus, samantapaisia kuvauksia on esitetty aiemminkin. Nenonen kutsuu ilmiötä Norman Cohnia mukaillen ”salaliittolaisen stereotypiaksi”. Antiikin Roomassa samanlaisia tarinoita kerrottiin kristityistä, ja myöhemmin alkukirkko yhdisti paholaisen kanssa orgioiden vieton kerettiläisiin. Salaliittolaisen stereotypiaa on tyypillisesti sovellettu

⁴ Heikkinen 1969, 14, 19, 21, 23, 27, 38; Nenonen 1992, 316; Nenonen 2006, 40; Nenonen 2007, 116; Lappalainen 2013, 175-176.

hallitsijaa vastaan nousseiden mustamaalaamiseen, ennen noitavainoja pääasiassa miehiin. Oikeastaan ainoa uuden noitateorian salaliittolaisen stereotypiaan tekemä lisäys oli noitien lentotaito, ja se, että teoriaa sovellettiin naisiin.⁵

Uuden ajan alun salaliittolaisen stereotypian noitasovelluksessa on jälkiä keskiaikaisesta noituuden ja kerettiläisyyden rinnastuksesta. Aluksi noidat viettivät orgioitaan *synagogassa*, myöhemmin paikaksi vakiintui noitasapatti. Molemmat nimitykset sisältävät viittauksen juutalaisuuteen. Toisin kuin juutalaisvainoissa, noitavainojen laajuutta ei kuitenkaan rajannut kohderyhmän erilaisuus. Noita saattoi olla kuka tahansa. Varsinaisia noitavainoja Euroopassa koettiin vain niillä alueilla, joilla esiintyi noitasapattisyytöksiä, ja ne olivat tavallisempia alueilla, joilla oli omaksuttu uusi inkvisitorinen oikeusjärjestelmä. Vanhassa akkusatorisessa oikeusjärjestelmässä pitäytyneillä alueilla vainoja oli vähemmän. Akkusatorisessa oikeusjärjestelmässä jutun kantaja toimi myös syyttäjänä ja vastasi mahdollisen väärän syytöksen seurauksista. Inkvisitorisessa oikeusjärjestelmässä esivalta saattoi ottaa syyttäjän roolin, joten epävarman syytteen esittämisestä tuli vaarattomampaa. Vainot saivat tavallisen kansan mielessä aikaan mielikuvan noitien toiminnan laajenemisesta, ja uskonsotien jo valmiiksi kuohuttamassa pelon ilmapiirissä turvattomuuden tunne sai ihmiset turvautumaan kriisiajan ratkaisuihin. Reformaation aikakausi oli tehnyt lopun Euroopan uskonnollisesta yhtenäisyydestä, mutta vaikka populaarikulttuuri mielellään syyttääkin katolisia kirkonmiehiä noitien vainoajiksi, eivät protestanttiset virkaveljetkään jääneet huonommiksi. Martti Luther omaksui *Malleuksen* noitaopin lähes sellaisenaan, ja siinä missä *Malleuksen* kirjoittajat olivat perustelleet väitteensä skolastisella päättelyllä, reformaattorit hakivat perustelunsa suoraan Raamatusta.⁶

Suomessa noitasapattien viettopaikkaan viitattiin (silloin harvoin kun noitaoikeudenkäynneissä noitasapatista puhuttiin) pelkkänä Vuorena⁷. Suomalaiset noitasapattikertomukset olivat harvoin yhtä värikkäitä ja rietkaita kuin eurooppalaiset esikuvansa. Vielä 1600-luvun alussa suomalaisen papiston mielipide oli, että noituuskäsitykset ovat pakanallista ja katolista jäämistöä, joka pitäisi kansasta kitkeä, mutta vuosisadan loppupuolella nähtiin Pohjanmaalla oikeita paholaiskulttioikeudenkäyntejä. Kuitenkin uuden noitaopin mukaisten oikeudenkäyntien ollessa huipussaan suurin osa

⁵ Nenonen 1992, 88, 92, 96; Nenonen 2006, 59–60, 63–65, 68, 122–123.

⁶ Heikkinen 1969, 34–35, 40; Nenonen 1992, 30–31, 88, 237; Eilola 2003, 300; Nenonen 2006, 60.

⁷ Ei kuitenkaan Kyöpelivuori; Kyöpelä pidettiin siveiden vanhojen piikojen paratiisina, ks. esim. Nenonen 1992, 91.

noituussyytöksistä koski edelleen perinteistä pahantahtoista taikomista. Aina näitä syytöksiä ei voida erottaa toisistaan, kuten Tokoin tapauksessa, jossa noituussyytökset sisälsivät sekä vahingoittavaa taikomista että paholaisen kanssa veljeilyä.⁸

⁸ Heikkinen 1969, 78–79, 81, 244; Nenonen 1992, 37, 87, 91; Nenonen 2006, 61.

1.1 Tutkimustehtävä

Tässä pro gradu -tutkielmassa tutustun Antti Tokoin vuosina 1663–1682 käymiin noitaoikeudenkäynteihin ja tutkin hänen esimerkkitapauksensa kautta, toimiko myötävannomisinstituutio edelleen yhteisön mielipiteen mittarina juuri ennen koko oikeuskäytännön lakkauttamista.⁹ Tutkin myös Tokoin tasapainoilua huonon maineensa kanssa esimerkkinä uuden ajan alun ihmisten kunniakäsityksestä, sekä Tokoin suomalaisen noitatutkimuksen näkökulmasta poikkeuksellista kiinnostusta shamanismia kohtaan.

Myötävannomisen perinnettä voi tarkastella osana uuden ajan alun ihmisen mielenmaisemaa ja yhteisöllisyyttä. Antti Tokoin tapaus tarjoaa mainion aineiston tähän lähestymiskulmaan, sillä noitaoikeudenkäynnit olivat ennen kaikkea aikansa ihmis- ja yhteisökäsityksen ilmentymä. Kunnia ja maine olivat ne rakennuspalikat, joista yksilön toimintamahdollisuudet muotoutuivat. Kansanparantaja saattoi noidan maineella saada asiakkaita ja tuloja, mutta toisaalta noituus kunniattomana rikoksena johti pahimmissa tapauksissa kuolemantuomioon. Tilannetta voisi verrata nykyajan mediassa käytäviin ”noitavainoihin”, joissa kollektiivinen mielipide yksilöstä ratkaisee, onko yksilö kelvollinen olemaan osa yhteiskuntaa.

Antti Tokoita voidaankin pitää oman aikansa paha-poika-julkkiksena. Hän tienasi huonolla maineellaan, tarvitsi epämääräistä noidan leimaa saadakseen asiakkaita, mutta joutui samalla tasapainoilemaan noidaksi leimautumista vastaan säilyttääkseen kyseenalaisen kunniansa ja henkensä.¹⁰ Antti Tokoi on siinäkin mielessä houkutteleva tutkimuksen kohde, että hänen tapauksensa tunnetaan melko hyvin, mutta varsinaista häneen keskittyvää tutkimusta ei vielä olla tehty.¹¹

⁹ Myötävannomisinstituutio lakkautettiin 1695, Matikainen 2002, 128.

¹⁰ Ks. esim. Karonen 2014, 49–50.

¹¹ Nenonen 1992, 216.

1.2 Käsitteiden määrittely

Marko Nenonen erottelee omissa tutkimuksissaan noituus-, taikuus- ja magiaoikeudenkäynnit, mutta itse tyydyn käytettävissäni olevasta rajallisesta sivumäärästä johtuen käyttämään yleiskäsitettä noitaoikeudenkäynnit. Haluan kuitenkin tehdä eron vanhan, keskiajallakin tunnetun noitumisen, ja uuden noitaopin välillä. Perinteinen noituus, eli *maleficium*, oli hyvinkin käytännönläheistä noitumista ja taikakeinoilla vahingoittamista. *Maleficiumina* voitiin pitää esimerkiksi toisen karja- tai kalaonnan varastamista tai myrkyttämistä. Perinteinen noituus edellytti tilannetta, jossa noidalla oli kohde, joka joko konkreettisesti kärsi noidan taikomisen seurauksista tai sitten hyötyi niistä. Esimerkiksi *Kuningas Kristoferin maanlaki* tuntee noituudesta langetetun kuolemantuomion vain tapauksissa, joissa noita on todella tappanut jonkun taioillaan. Uuden noitaopin mukaisesta paholaisen kanssa tehdystä liitosta syytettyjen noitien kohdalla käytän termiä paholaismaitio-oikeudenkäynti.¹²

Ruotsissa oli noitaoikeudenkäyntien ajanjaksona voimassa valtakunnanlain lisäksi myös paikallisempi ”maantapa”. Tällä tarkoitettiin yhteisöjen omia oikeudenkäyttöperinteitä, joita saatettiin pitää jopa yhdenvertaisina virallisen lakikokoelman kanssa. Maantavalla oli niin suuri rooli oikeudenkäytössä, että paikallisista kootun lautamiehistön tehtävänä pidettiin tämän tavan selittämistä muualta tulleelle lainlukijalle. Vaikka maantapa ja sovelletut oikeuskäytännöt vaihtelivatkin jonkin verran alueittain, yleissuunta oli sama, eikä suuria eroja ollut.¹³

Yksi tutkimukseni avaintermeistä on myötävala. Myötävannomisella tarkoitetaan traditiota, jossa rikoksesta riippuen tietty määrä hyvämaineisia miehiä pystyi valallaan todistamaan syytetyn puolesta tai häntä vastaan. *Kuningas Kristoferin maanlaki* tuntee nämä tilanteet ”valajuttuna” ja ”todistajajuttuna”. Teoriassa laki todistajajutusta mahdollisti kenen tahansa tuomitsemisen mistä tahansa rikoksesta, jos syytteelle löytyi tarpeeksi myötävannojia¹⁴, mutta käytännössä tätä lakia sovellettiin äärimmäisen varoen, ja esimerkiksi Olavus Petri varoitteli *Tuomarinohjeessaan* tuomitsemasta ketään pelkän valan perusteella. Tavallisempi tapa käyttää myötävalaa oli valajuttu, jossa lain määräämä määrä todistajia pystyi vannomaan

¹² Ks. esim. Nenonen 1992; KKM, Törkeitten asiain kaari, 6.

¹³ Matikainen 2002, 121; Karonen 2014, 49–50.

¹⁴ KKM, Käräjäkaari 20.

syytetyn syyttömäksi. Enimmillään laki määräsi törkeistä rikoksista, kuten noituudesta, syytetyn puhdistautumaan kahdentoista miehen valalla. Valajutuista voi myötävalan ohella käyttää synonyyminä sanaa puhdistusvala.¹⁵

Oikeusjärjestelmässä, joka rakentui yhteisön mielipiteelle, syytettyjen ja syyttäjien maine saattoi ratkaista oikeusjutun tuloksen siinä missä todistusaineistokin. Maine ja kunnia sanelivat oikeastaan kaikki yksilön toimintamahdollisuudet jokapäiväisessä elämässä. Kunniansa menettänyt huonomaineinen henkilö ei voinut toimia todistajana oikeudessa, hoitaa omaa talouttaan eikä esimerkiksi mennä naimisiin. Yksilön maineella oli väliä myös yhteisön näkökulmasta, sillä huonomaineiset henkilöt pilasivat koko yhteisönsä maineen. Kukaan ei halunnut jäädä yksin, sillä ilman yhteisön turvaa yksilö oli vaarassa joutua kiusaajan armoille. Uuden ajan alun ihminen hakeutuikin ryhmiin ja määritteli itsensä muiden kautta. Kenenkään kunnia ei siis ollut yksityisomaisuutta, vaan siitä vastasi koko yhteisö. Kunniattomuus johti yhteisön ulkopuolelle joutumiseen, ja siksi oman kunnian puolustaminen oli tärkeää.¹⁶

Mahdollisesti tutkimustulokseen vaikuttava termin määrittely liittyy shamanismin käsitteeseen. Tutkin, onko Tokoin noituuden harjoittamisessa havaittavissa shamanistisia piirteitä, mutta esitän myös hypoteesin, että vastaus tutkimuskysymykseen riippuu täysin shamanismin määritelmästä. Esimerkiksi Nenonen esittää väitöskirjassaan oletuksen, ettei suomalaisissa noitaoikeudenkäynneissä käsitelty shamanistista noituutta, kun taas shamanisteja tutkinut Anna-Leena Siikala pitää itsestään selvänä, että Tokoi oli jonkinlainen shamaani. Nenosen mukaan ainoastaan suomalaisten miesnoitien suuri määrä viittaa siihen, että lappalainen tietäjäkulttuuri oli vielä jossain määrin voimissaan suomalaistenkin keskuudessa. Hän määrittelee shamaanin ”loveen lankeavaksi” tietäjäksi, joka toimii välittäjänä tämän maailman ja tuonpuoleisen välillä. Samankaltaista määritelmää käyttää myös pohjoisten kansojen shamanismia tutkinut Juha Pentikäinen, joka korostaa shamaanin roolia yhteisönsä uskonnollisena johtajana. Siikala laajentaa käsitettä koskemaan kristinuskon kanssa rinnakkain elävää kansanperinnettä, joka elää sulautuneena ihmisten tietoisuuteen. Vaikka Siikala kuvaakin perinteistä shamaania tuonpuoleisen välittäjänä, hän korostaa, ettei shamanismi ollut mikään uskonto vaan uskomusten ja riittien kokonaisuus. Pentikäinen

¹⁵ KKM, Käräjäkaari 19.

¹⁶ Eilola 2003, 280, 286, 291; Karonen 2014, 49–50.

huomauttaa, että tämänkaltaisella luokittelulla shamanismiksi on leimattu kaikki epäkristilliset perinteet ja rituaalit.¹⁷

¹⁷ Siikala 1985, 305; Nenonen 1992, 50-51; Siikala 1994, 38; Pentikäinen 1999, 255, 261.

1.3 Lähteet ja metodi

Tärkein lähdeaineistoni ovat Antti Tokoin oikeudenkäyntejä käsittelevät renovoidut tuomiokirjat. Tuomiokirjat ovat alioikeuksien, pääasiassa kihlakunnanoikeuksien, pöytäkirjoja 1500–1800-luvuilta. Renovoiduilla tuomiokirjoilla tarkoitetaan käräjäpaikalla kirjoitettujen konseptipöytäkirjojen puhtaaksikirjoitettuja versioita, jotka vuodesta 1623 alkaen tuli lähettää Turun hovioikeudelle tarkastettavaksi. Alkuperäiset, hyvinkin vaikealla ja epäselvällä käsialalla kirjoitetut, korjauksia ja yliviiivauksia sisältävät konseptipöytäkirjat jätettiin alioikeuksien omiin arkistoihin (sikäli kun ne enää ovat löydettävissä), kun taas renovoidut tuomiokirjat koottiin joitain poikkeuksia lukuun ottamatta lähes katkeamattomina sarjoina samaan arkistoon. Nykyään renovoituja tuomiokirjoja säilytetään Kansallisarkistossa, ja suuri osa niistä on luettavissa digitoituina versioina digitaaliarkistosta.¹⁸

Tuomiokirjoja tutkittaessa ensimmäinen askel on yleensä tutustua tuomiokirjakortistoon (Tuokko). Tuomiokirjakortisto on Itä- ja Länsi-Suomen, Pohjois-Pohjanmaan ja Käkisalmen läänin kattava asiasanahakemisto, josta osa on digitoitu. Ensimerkiksi myötävalaoikeudenkäyntejä etsiessäni kävin läpi asiasanalla ”vala” löytyvät Pohjois-Pohjanmaan tuomiokirjakortit ja etsin niistä viitteitä noitaoikeudenkäynneistä. Oikeudenkäynnit on merkitty tuomiokirjakortteihin vanhoilla jo käytöstä poistetuilla signumeilla, joiden avulla pystyy selvittämään, minkä tuomioistuimen pöytäkirjaan tuomiokirjakortti viittaa. Signum kertoo myös tuomiokirjan sivunumeron, jolta kyseinen oikeudenkäynti löytyy.¹⁹

Listattuani potentiaaliset myötävalanoitaoikeudenkäynnit vertasin listaani Nenosen väitöskirjassaan listaamiin Pohjois-Pohjanmaan noitaoikeudenkäynteihin. Nenonen myöntää tutkimuksensa johdannossa, että ei usko löytäneensä kaikkia Suomen noitaoikeudenkäyntejä, mutta huomauttaa todennäköisesti listanneensa lähes kaikki *löydettävissä olevat* oikeudenkäynnit. Siihen valtaisaan työmäärän nähden, jonka Nenonen on tehnyt etsiessään noitaoikeudenkäyntejä tuomiokirjoista ja muista kokoelmista, en pro gradu -tutkielman mittojen puitteissa katso kannattavaksi lähteä metsästäämään Nenoselta mahdollisesti huomaamatta jääneitä oikeudenkäyntejä.

¹⁸ Arkistojen portti, tuomiokirjat [<http://wiki.narc.fi/portti/index.php/Tuomiokirjat>]; Hentilä et.al. 2002, 107; Ylikangas 2007, 71.

¹⁹ Arkistojen portti, tuomiokirjakortisto [http://wiki.narc.fi/portti/index.php/Tuomiokirjakortisto_%28Tuokko%29].

Antti Tokoin oikeudenkäyntejä tutkiessani turvaudun edelleen Nenosen laatimaan listaan. Vaikka Tokoi ei varsinaisesti ole kuin sivuhuomautus tutkimuksessa, Nenonen on koonnut listan kaikista tiedossa olevista Tokoin oikeudenkäynneistä. Nenonen on jäljittänyt myös oikeudenkäynnin, jossa Tokoin tyttären mies tuo käräjille noituudesta kuolemaantuomitun appensa perintöasian.²⁰ Kaikki alioikeuksien julistamat kuolemantuomiot tuli alistaa Turun hovioikeuden vahvistettaviksi, mutta itse hovioikeuden päätökset ovat tuhoutuneen ajan saatossa. Useimmissa noituustapauksissa on siis mahdoton tietää, vahvistiko hovioikeus tuomion. Tokoinkaan kuolemantuomion täytäntöönpanosta ei ole olemassa asiakirjoja, mutta tuomiokirjojen vihjeiden perusteella voi päätellä, että hänen tapauksessaan hovioikeus todella vahvisti tuomion ja täytäntöönpanoajankohdankin voi päätellä muutaman kuukauden tarkkuudella. Kokonaisuudessaan Tokoin noitaurasta on jäänyt jäljelle pöytäkirja viidestä oikeudenkäynnistä, sekä mainittu huomautus Tokoin perinnönjaosta. Tuomiokirjakatkelmat ovat pituudeltaan parista sivusta lähes kolmeen kymmeneen sivuun.

Raisa Maria Toivo on väitöskirjassaan *Mother, Wife and Witch – Authority and Status in Court Record Narratives In Early Modern Finland* (2006) tuonut esiin monia olennaisia tuomiokirjojen tutkimiseen liittyviä piirteitä. Yksi niistä on huomion kiinnittäminen tuomiokirjojen kahteen eri kerronnan tasoon (kuva 1). Alioikeuksien pöytäkirjat perustuvat syytetyn, syyttäjän ja yleisön kohtalaisen vapaaseen keskusteluun tuomarin edessä, ja kerronnan tasoista ensimmäisen muodostaan kirjurin tuosta keskustelusta tekemät muistiinpanot. Kirjuri on merkinnyt muistiin oikeudenkäynnin kulun välillä siteeraten suoraan oikeudessa annettuja lausuntoja, välillä referoiden käytyä keskusteluita.²¹

Tätä virallista kerronnan tasoa, kirjurin esitystä siitä, kuinka maaseudun oikeus toimii, voidaan pitää luotettavana. Vähemmän luotettava on sen sijaan kerronnan toinen taso, tekstissä esiintyvien henkilöiden muistitietoon ja omiin tarkoituksiin soveltuva todistus tapahtuneesta. Toivo huomauttaa, että suomalaisissa alioikeuksissa oikeudenkäyntitilaisuudet olivat yleisölle avoimia. Kuulijakunta tunsikin sekä syytetyn että syyttäjän ja saattoi osallistua oikeudenkäyntiin arvioimalla esitettyjen todistusten luotettavuutta. Näin ollen oikeudessa esiintyvien tuli huomioda myös yhteisön mielipide ja esityksensä uskottavuus samalla, kun pyrkivät esittämään itsensä mahdollisimman hyvässä valossa. Tämän ajatuksen pohjalta olisi

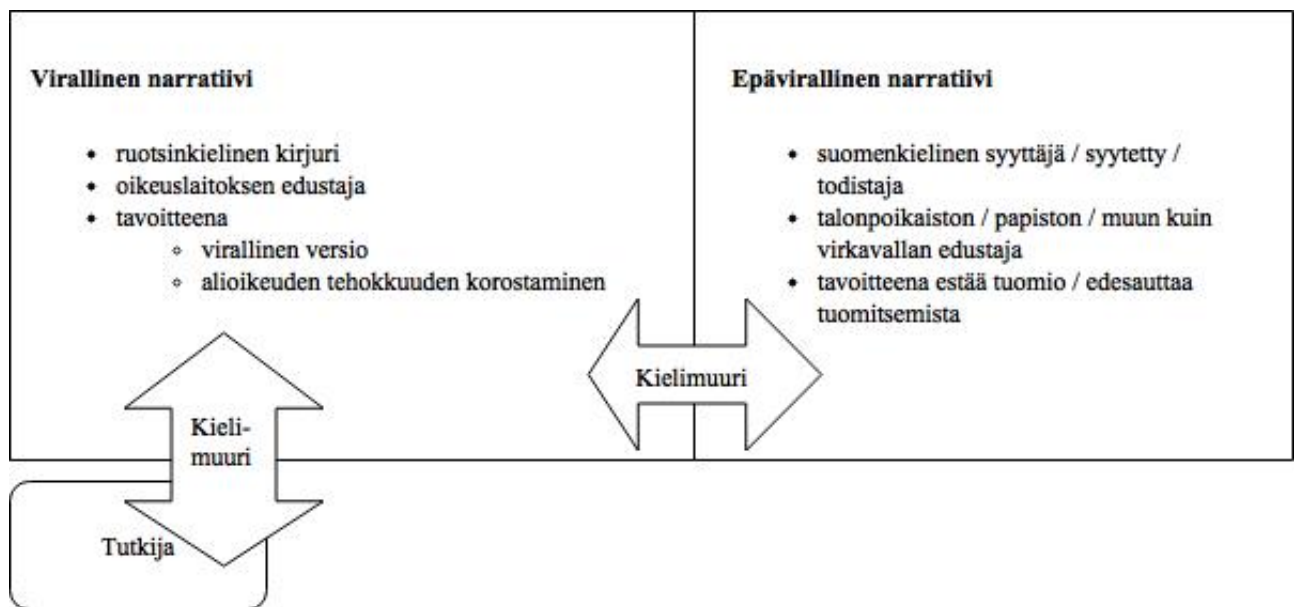
²⁰ KA, Pohjois-Pohjanmaan tuomiokunnan renovoidut tuomiokirjat, Lohtajan kesäkäräjät 16.–18.9.1682, 699.

²¹ Toivo 2006, 21, 99–100.

järkevää tarkastella tuomiokirjoja myös muistihistorian ja mentaliteettihistorian näkökulmista. Jari Eilola huomauttaa, että tällaisen yleisön edessä tapatuvan oikeudenkäynnin pöytäkirjaa voidaan pitää ”kahteen kertaan tarkastettuna”. Käräjärahvas on hyväksynyt esitetyt mielipiteet esittämättä eriäviä mielipiteitä, ja lisäksi oikeudenpalvelijoiden edustama oppinut eliitti on hyväksynyt oikeudenkäynnin sisällön, eli oikeudenkäynti on siis ollut juridisesti pätevää.²²

Näiden kahden kerronnan tason lisäksi on erotettava vielä tutkijalle välittyvä tieto, joka kuten jo aikaisemmin mainitsin, riippuu paitsi aineistossa käytetyn kielen ymmärrettävyydestä myös aineiston kunnosta. Ruotsinkielisen kirjurin muistiin kirjaama aineisto keskustelee paitsi suomenkielisen käräjäväen, myös suomenkielisen tutkijan kanssa, ja kumpaankin suuntaan saattaa tapahtua väärinymmärryksiä.

Kuva 1 Tuomiokirja-aineiston narratiivit²³

Omassa tutkimuksessaan Toivo on havainnollistanut tekstissä esiintyviä kerronnan tasoja ja käytetyn kielen muodon merkitystä jakamalla esimerkkioikeudenkäynnin pöytäkirjan tekstin viralliseen ja epäviralliseen osuuteen. Jaosta käy ilmi, että paikoin nämä kaksi limittyvät toisiinsa. Tekstissä kulkee muodollisen oikeudenkäynnin sanamuotojen lisäksi itse käräjäpaikalla käytävä keskustelu, joka puolestaan linkittyy todistajien kertomuksiin.²⁴

²² Toivo 2006, 21, 99–100, 107; Katajala-Peltomaa & Toivo 2009, 49; Eilola 2009, 29–30.

²³ Toivo 2006, 99–100.

²⁴ Toivo 2006, 102–104.

Pro gradu -tutkielmassani käyn läpi Antti Tokoin noitaoikeudenkäyntiasiakirjat, joissa kuuluu kirjurin edustaman virallisen narratiivin lisäksi myös Tokoin oma ääni sekä häntä vastaan todistaneiden naapureiden, kyläläisten, sukulaisten ja kirkonmiesten kertomukset. Ensimmäisen oikeudenkäynnin aikaan Tokoin noitastatus ei vaikuta vielä vakiintuneen, joten muiden todistajien kertomuksissa on vielä epävarmuutta. Syytöksiä esittävät vain Tokoin noituuden uhreiksi itse joutuneet. Oikeudenkäyntien jatkuessa ja noituussyytösten noustessa selvemmin esiin, on tekstistä havaittavissa myös Tokoin ja yhteisön välillä kasvanut kitka. Yhä vanhempia noituustapauksia kaivetaan esiin, ja jokainen paikalla olija haluaa ilmaista itsekin saaneensa osansa Tokoin noituudesta. Mitä lähempänä kuolemantuomion julistaminen on, sitä myrkyllisempiä syytöksiä Tokoita vastaan esitetään, ja sitä raivokkaammin Tokoi puolustautuu yrittäen vierittää osan syyllisyydestään syyttäjille. Olivathan nämä kuitenkin itse pyytäneet häneltä taikoja.²⁵ Näistä kertojaäänistä yksikään ei ole täysin luotettava, vaan jokaisella on oma tavoitteensa. Tokoi pyrkii vähentämään syyllisyytensä määrän minimiin vierittämällä osan syystä toisille, kun taas syyttäjät pyrkivät kasaamaan Tokoin niskaan mahdollisimman suuren syntilastin. Tekstin tulkinnassa tuleekin kiinnittää huomiota Tokoin ja syyttäjien kertomusten välisiin ristiriitoihin, kertomusten mahdollisiin suurenteluihin ja kärjistyksiin, sekä yksinkertaisesti valehtelun mahdollisuuteen.

Antti Tokoi ei esiinny tuomiokirjoissa nimellä Antti Tokoi, vaan häntä kutsutaan nimellä Anders Andersson Täckoi. Noudatan tutkimuksessani yleistä tapaa suomentaa ne nimet, joiden voidaan olettaa kuuluvan suomenkieliselle henkilölle. Tuomiokirjoissa esiintyvät nimet ovat kirjurin tulkintoja siitä, mikä kyseisen henkilön nimi voisi ruotsalaisittain olla, joten tutkijoidenkin täytyy tehdä luovia tulkintoja, mikä henkilön alkuperäinen nimi olisi saattanut olla. Näin ollen esimerkiksi tuomiokirjoissa ”Carlina” tunnettu Tokoin vävy esiintyy tutkimuskirjallisuudessa sekä Kallena että Kaarlina ja Tokoin ystävä ”Johan” Juhona ja Jussina.

Nimien käyttö aiheuttaa paitsi suomennosteknisiä, myös eettisiä ongelmia, kuinka käsitellä rikoksista syytettyjä menneisyyden ihmisiä ja tehdä heille samalla oikeutta. Yksi mahdollisista keinoista on jättää mainitsematta tutkittavan henkilön nimi tai kutsua häntä peitenimellä hänen yksityisyytensä ja maineensa suojelemiseksi. Nimen esiin tuomiselle pitää olla jokin syy, sillä täytyy olla arvoa tutkimukselle. Vaikka 1600-luvun tuomiokirjamateriaali

²⁵ KA, Pohjoispohjanmaan tuomiokunnan renovoidut tuomiokirjat, Lohtajan kesäkärräjä 18.–20.8.1681, 935–936.

onkin julkista ja kaikkien käytettävissä digitaaliarkistossa, ei silti ole hyvän tutkimusetiikan mukaista turhaan aiheuttaa vahinkoa menneisyyden ihmisten maineelle. Varsinkin tällaisessa tapauksessa, jossa on ilmeistä, että tutkimuskohteen tai hänen sukulaistensa jälkeläisiä on yhä hengissä, on tutkijan oltava erityisen varovainen.

Tokoin tapauksessa en näe, että nimen peittelyllä saavutettaisiin mitään. Antti Tokoin noitaoikeudenkäynnit ovat tutkimuskirjallisuudessa hyvin tunnettuja, ja esimerkiksi Suur-Lohtajan historian ensimmäisessä osassa hänen tarinansa käydään pääpiirteittäin läpi. Muuttamalla Tokoin nimeä saattaisin pahimmassa tapauksessa aiheuttaa virhetulkinnan, jossa kuvitteellisesti nimetyn Tokoin ja nimeltä mainitun Tokoin tapauksia verrattaisiin keskenään. Tällaiset näennäiset samankaltaisuudet ja toistuvuudet ovat aikaisemminkin noitatutkimuksessa johtaneet vaarallisiin yleistyksiin. Tästä syystä pidän Tokoin nimeltä mainitsemista tutkimuksessani tarpeellisena.

Renovoidut tuomiokirjat on kirjoitettu vanhalla käsialalla, ja kielikin on vanhaa, ajoittain hyvin koukeroista ruotsia. Vaikka tuomiokirjat on arkistoitu huolellisesti, käytetyn musteen laatu (tekstin leviäminen lukukelvottomaksi tahraksi), kirjurin käsiala ja digitoinnin laatu sanelevat pitkälti, onko teksti luettavissa (ks. liite 1). Useimmat tutkijat joutuvat tyytymään digitoituihin tai mikrofilmattuihin kuviin tuomiokirjoista ja niiden vaihtelevaan kuvanlaatuun, sillä alkuperäisiä asiakirjoja annetaan harvoin luettavaksi. Myös itse kieli aiheuttaa tulkintaongelmia, sillä vakiintumattomassa kirjoitetussa kielessä saman sanan kirjoitusasu saattoi eri kirjureiden käytössä olla erilainen. Kaikille sanoille ei löydy suomennosta ja niiden merkityksen joutuu arvaamaan. Esimerkiksi ensimmäistä Tokoin oikeudenkäyntiä läpikäydessäni vaivasin päätäni *kaffjörn*-sanalla. Kysymys on selvästi esineestä, jonka varastamisesta Tokoi syyttää toista kyläläistä, mutta vanhaan ruotsiin tottumattoman korvissa sana kuulostaa lähinnä ”kahviraudalta”. Kuitenkin, kuten Nenonen toteaa, kahvipannut eivät kuuluneet oikeiden noitien varustukseen, ja kahvinjuontikin yleistyi vasta 1700-luvulla. Heikkinen käänsi omassa tutkimuksessaan sanan ”ketunraudoiksi”, ja tässä, kuten monessa muussakin epäselväksi jääneessä kohdassa, turvaudun minua kokeneempien tutkijoiden suomennoksiin.²⁶

²⁶ Nenonen 2006, 59.

Tuomiokirjojen lisäksi käytän tutkimuksessani aineistona *Kuningas Kristoferin maanlakia* (KKM) vuodelta 1442. Kyseinen lakikokoelma oli Ruotsin ensimmäinen virallinen valtakunnanlaki ja voimassa näin ollen Suomessakin aina vuoteen 1734, eli koko noitaoikeudenkäyntien huippuvuosisadan ajan. Riikka Miettinen tosin huomauttaa, että *Kuningas Kristoferin maanlaki* painettiin ensimmäisen kerran vasta vuonna 1608 ja se oli jo tuolloin niin vanhentunut, että sen soveltamisessa otettiin paljon vapauksia.²⁷ Koska tarkastelen ennemminkin lain sisältöä ja sen soveltamista käytäntöön kuin tarkkaa semantiikkaa, katson Martti Ulkuniemen suomennoksen vuodelta 1978 palvelevan parhaiten tarkoitustani. *Kuningas Kristoferin maanlaki* sisältää niin noituutta kuin myötävannomistakin koskevan lainsäädännön, jota sovellettiin myös Antti Tokoin oikeudenkäynneissä.

Tarkastellessani myötävalojen käytännönsovelluksia hyödynnän myös Olavus Petrin²⁸ *Tuomarinohjeita* vuodelta 1545. Ohjeissaan Petri pohtii, miten tuomareiden tulisi suhtautua hankalana pidettyyn myötävalakäytäntöön, milloin ja missä tilanteissa vannominen tulee sallia, ja milloin sitä pitäisi välttää. Käytän tutkimuksessani Matti Norrin vuoden 2001 suomennosta *Tuomarinohjeista*. Suomennos on rakennettu niin, että aukeaman vasemmalla sivulla on alkuperäinen ruotsinkielinen teksti ja oikealla sivulla Norrin suomennos. Vaikka Norrin suomennos onkin hyödyllinen vanhaa ruotsia tulkittaessa, Norri on suunnannut suomennoksensa nykypäivän lainlukijoiden käyttöön, joten esimerkiksi valanvannomista koskevat kohdat on joko ohitettu tai tulkittu vahvasti. Siksi olenkin *Tuomarinohjeita* tutkiessani turvautunut useimmiten Norrin tarjoamaan alkuperäiseen ruotsinkieliseen versioon.

Tutkimuksen aluksi käyn läpi Tokoin tarinan sellaisena, kun sen eri lähteistä saa kursittua kokoon. Tarkastelen hänen yhteisöään ja käyn oikeudenkäynnit pääpiirteittäin läpi. Kolmannessa pääluvussa tutkin, millaisen noidan maineen Tokoi oli saavuttanut. Päästyäni syvemmälle uuden ajan alun ihmisten maailmankuvaan ja mainekäsitykseen tutkin neljännessä pääluvussa myötävannomista noitaoikeudenkäynneissä, ja miten myötävannomisen traditio näkyi Tokoin oikeustapauksessa. Viimeisessä käsittelyluvussa pohdin, voidaanko Tokoita pitää shamaanina.

²⁷ KKM, 9, 18; Miettinen 2015, 67.

²⁸ Vaihtoehtoinen kirjoitustapa ”Olaus Petri”.

Myötävannomisen merkitystä yhteisön oikeuskäytännöissä tutkittaessa olisi loogista lähteä tarkastelemaan oikeudenkäyntien ja myötävannomistapausten määrää tilastoanalyysin kautta. Aineistoa kerätessäni kävi kuitenkin ilmi, ettei kattavaa ja yleistettävissä olevaa tutkimusta olisi pro gradu -työn mitoissa mahdollista tehdä. Päätin sen sijaan tarkastella myötävannomista noitaoikeudenkäynneissä Antti Tokoin tapauskertomuksen kautta kvalitatiivisin metodein. Hyödynnän kuitenkin kokoamaani noitaoikeudenkäyntien myötävannomisaineistoa ja tarkastelen sitä tilastoanalyysin keinoin laadullisin menetelmin saatujen tutkimustulosten tueksi.

Laadulliset menetelmät, toisin kuin määrälliset, eivät vaadi absoluuttista kaikkien tapausten huomioon ottamista, joten ne sopivat paremmin käyttämäni repaleisen aineiston käsittelyyn. Laadullisilla menetelmillä aineistoa tarkastellaan kokonaisuutena ja huomiota kiinnitetään ainoastaan kysymyksenasettelun kannalta olennaisiin yksityiskohtiin. Näiden yksityiskohtien ja vihjeiden pohjalta tulkitaan tulokset, eli ”ratkaistaan arvoitus”, kuten Pertti Alasuutari asian muotoilee. Pelkkä laadullinen tutkimus itsessään ei kuitenkaan kerro paljoa arvoituksen ratkaisuun käytetystä metodista, joten tarkennan hyödyntäväni lähiluvun metodologia mikrohistoriallisesta näkökulmasta.²⁹

Koska tutkimukseni käsittelee yhden ihmisen ja hänen yhteisönsä tarinaa, pidän lähestymistapaani mikrohistoriallisena. Mikrohistoria itsessään ei ole tutkimusmetodi vaan näkökulma, painottaa Matti Peltonen teoksessaan *Mikrohistoria* (1999). Tutkijan ratkaisu käyttää mikrohistoriallista tarkastelutapaa on Peltosen mukaan osa niitä valintoja ja strategioita, joihin tutkija päätyy heti tutkimuksensa alkumetreillä. Mikrohistorian tutkimuskohteena on normaali poikkeus, yksilö tai yhteisö, josta poikkeuksellisuutensa vuoksi on jäänyt aineistoa. Noitahistoriaa tutkittaessa mikrohistorialliseen näkökulmaan turvautuminen tuntuu viisaimmalta, sillä kuten Antero Heikkinen väitöskirjassaan *Paholaisen liittolaiset – Noita- ja magiakäsityksiä ja -oikeudenkäyntejä Suomessa 1600-luvun jälkipuoliskolla (n.1640–1712)* (1969) huomauttaa, noitavainojen varsinainen dynaaminen liike tapahtui pieniyhteisötasolla, eikä suuria suuntaviivoja tarkastelemalla saa vastauksia kysymyksiin *miksi* ja *miten*. Varsinkin Ruotsin, ja siten myös Suomen, noitavainojen painopiste oli pieniyhteisöissä, ja esivalta taipui vain painostuksesta tutkimaan noituusepäilyjä.³⁰

²⁹ Alasuutari 1999, 38–40, 44.

³⁰ Heikkinen 1969, 40, 62; Peltonen 1999, 10, 21, 36.

Omassa tutkimuksessani mikrohistoriallinen näkökulma ilmenee siinä, että ”suuria linjoja”, tässä tapauksessa noita-oikeudenkäyntejä, myötävannomisinstituutiota ja mainekysymyksiä, tarkastellaan Tokoin tapauksesta käsin sen sijaan, että Tokoin tapausta käsiteltäisiin esimerkkityyppisenä *case studyna*, jossa yksittäistä tapaustutkimuksen kohdetta tarkastellaan ikään kuin ylhäältä alaspäin, suurista linjoista yksittäiseen tapaukseen.

Kuten aikaisemmin mainitsin, voidaan tuomiokirjojen välittämää materiaalia jossain määrin tulkita muistitietohistoriallisesta näkökulmasta. Tästä syystä Jyrki Pöysän kirjoittama *Lähiluvun tieto – Näkökulmia kirjoitetun muistelukerronnan tutkimukseen* (2015) palvelee mielestäni hyvin metodioppaana. Lähiluku itsessään kuulostaa metodin nimenä hämäävän yksinkertaiselta ja ilmiselvältä, mutta kuten Pöysä kirjoittaa, lukemisen ja ymmärtämisen välinen yhteys on kaikkea muuta kuin ilmiselvää. Käsiteltäessä käräjäpöytäkirjojen kaltaista aineistoa, jossa korostuu esitettyjen kertomusten muistinvaraisuus, on Pöysän mukaan aiheellista käyttää esimerkiksi ilmaisua ”kirjoitettu muistitieto”, jota analysoidaan lähiluvun keinoin.³¹

Lähilukua Pöysä kuvailee hermeneutiikan sovellukseksi, jossa pieniin yksityiskohtiin keskittymisen sijasta käsitellään yksityiskohtia ja kokonaisuutta suhteessa toisiinsa. Koska tällainen ”lukeminen konkreettisena tutkimuksellisena operaationa”, kuten Pöysä asian ilmaisee, vaatii tekstin läpi käymistä useita kertoja, täytyy tutkittavan tekstimassan olla rajallisen pituinen. Näin esimerkiksi Tokoin oikeudenkäynnit, joiden pöytäkirjat ovat pituudeltaan parista sivusta muutama kymmeneen sivuun, sopivat mainiosti lähiluvun kohteeksi. Aineistoa lähilukiessa ensimmäinen lukukerta on lähes pelkästään huomion kiinnittämistä yksityiskohdista käsin kokonaisuuteen. Seuraavilla lukukerroilla näkökulma muuttuu, ja yksityiskohtia aletaan tarkastella kokonaisuudesta käsin. Alkuperäisen tulkinnat ja hypoteesit saattavat uusien lukukertojen myötä muuttua, ja tutkimuksen lopputulos olla jotain aivan muuta kuin ensimmäisellä lukukerralla olisi odottanut. Pöysä huomauttaa, että olennaisena osana lähiluvun metodiin kuuluvat myös lukemisen ohessa tehdyt muistiinpanot, sekä lukukertojen välissä tutkijan tekemä alitajuinen luetun asian käsittely.³² Varsinkin tämän viimeksi mainitun operaation merkitys tutkimukselle yllätti itseni, sillä useimmat tutkimusaineistoon liittyvät oivallukseni tein silloin, kun itse aineisto ei ollut silmieni edessä,

³¹ Pöysä 2015, 13, 25-26.

³² Pöysä 2015, 26, 28-29, 30-31.

vaan käsittelin mielessäni aikaisemmalla lukukerralla havaitsemiani yksityiskohtia ja kokonaisuutta esimerkiksi suhteessa tutkimuskirjallisuudessa esitettyihin näkemyksiin.

Muistihistorian näkökulman lisäksi mainitsin aiemmin tässä luvussa tarkastelemisen arvoiseksi myös mentaliteettihistorian näkökulman. Mentaliteettihistoria on yksi niin sanotuista ”uusista” historian metodeista, jotka ovat annalistisen koulukunnan perintöä. Antero Heikkinen kirjoittaa metodioppaassaan *Ihminen historian rakenteissa – mikrohistorian näkökulma menneisyyteen* (1993), että ”uusi” on varsin suhteellinen käsite historiantutkimuksessa, ja että uudet historiat eivät ole selväpiirteinen kokonaisuus, vaan termi, jonka alle mahtuu monia erilaisia metodeja, ja eri intresseistä tehtyjä tutkimuksia. Yhteistä näille uutuuksille on uusi tapa tutkia historiaa ja muiden tieteenalojen metodien lainaaminen. Esimerkiksi mentaliteettihistoria lainaa piirteitä sekä sosiologiasta että psykologiasta, antropologiasta ja etnologiasta. Vaikka mentaliteettihistoriaa onkin arvosteltu epämääräisyydestä ja vähäiseen aineistoon tukeutumisesta, Heikkinen huomauttaa, etteivät uudet historiat ole varsinaisesti epäteoreettisia vaan keskittyvät ”rakenteiden ja struktuurien problematiikkaan”. Hänen mukaansa kysymys on siitä, onko ihminen historian rakenteiden armoilla, vai voiko noita rakenteita käyttää tutkimuksen apuvälineinä.³³

Mikrohistorian toimiessa kattoterminä valitulle tarkastelutavalle mentaliteettihistoria puolestaan on näkökulma, jolla tutkimuskohde uudelleenmääritellään, kirjoittaa Peltonen.³⁴ Mentaliteettihistorian monet, osittain päällekkäiset ja paikoin toisistaan eroavat määritelmät kertonevat juuri siitä ”epämääräisyydestä”, josta tätä näkökulmaa on moitittu. Keskeisen ajatuksen mukaan mentaliteettihistoria tutkii sitä, mikä on yhteistä hallitsijalle ja alamaaiselle, sitä mielen ja maailmankuvan hitaimmin muuttuvaa osaa, joka on toisaalta kansanperinnettä, toisaalta uskomuksia, toisaalta aikakaudelle tyypillisiä ajattelutapoja. Tutkimuskohteena on tavallisen ihmisen elämysmaailma ja sen persoonaton osa, aikakauden ihmisten yhteinen mielensisältö. Mentaliteettihistoria painottaa tutkimuskohteen kollektiivista luonnetta, kirjoittaa Seppo Knuutila mentaliteettihistoriaa käsittelevässä artikkelissaan *Mentaliteetti, mieli ja merkitys* (1992). Suomalaista shamanismia tutkinut Anna-Leena Siikala on toista mieltä. Hänen mukaansa kollektiivisuuden sijaan kysymys on mentaliteetin muuttumattomuudesta tai sen hitaasta muutoksesta. Siikala kirjoittaa, että mentaliteettihistoria

³³ Heikkinen 1993, 6, 11, 13; Peltonen 1999, 13, 37; Matikainen 2002, 32.

³⁴ Peltonen 1999, 13.

on historiaa hitaudesta.³⁵ Olli Matikainen kirjoittaa väitöskirjassaan *Verenperijät. Väkivalta ja yhteisön murros itäisessä Suomessa 1500–1600-luvuilla* (2002):

”Historiantutkijalle huomion kiinnittäminen symboleihin, totuuskäsityksiin ja tapoihin luokitella on erityisen tärkeää haluttaessa päästä sisälle menneisyyden ihmisen ja hänen yhteisönsä toimintaan, sillä ihminen ei reagoi taloudellis-sosiaalisten olosuhteiden muutokseen ”suoraan” vaan havaintoja jäsentävien sosiaalisesti järjestyneiden mallien läpi.”³⁶

Matikainen on väitöskirjassaan tutkinut mentaliteettihistorian keinoin uuden ajan alun suomalaista mielenmaisemaa ja väkivaltakulttuuria. Hän myös pohtii väkivallan ja taikuuden välistä suhdetta, eikä hänen mukaansa fyysisellä ja maagisella vahingoittamisella ollut 1600-luvun ihmisen silmissä suurta eroa. Tällainen symboleihin ja totuuskäsityksiin huomion kiinnittäminen tulee Tokoin tapauksessa esiin esimerkiksi tilanteessa, jossa Tokoin ystävä kertoo kylällä kulkevasta Tokoin puolesta vakoilevasta vainajasta. Käräjätilanteessa oikeuden ja yleisön huomio kiinnittyy siihen, kuinka väärin Tokoi on tehnyt pyytäessään Saatanalta epäkuollutta palvelijaa, eikä niinkään siihen, onko kuvattu tilanne ylipäättään mahdollinen.³⁷ Eilolan mukaan tutkijan tehtävä ei edes ole selvittää, ovatko tuomiokirjoissa esiintyvät kertomukset totta, vaan mikä niiden takana oleva logiikka on.³⁸ Mentaliteettihistorian näkökulmasta kertomusta Tokoin epäkuolleesta vakoojasta voi tulkita niin, että käräjäväen ajatusmaailmassa oli aivan mahdollista, että Saataka näin konkreettisesti vaikutti heidän keskuudessaan, ja varsinainen huomionarvoinen asia oli sielunviholliseen turvautuneen henkilön rankaiseminen.

³⁵ Siikala 1994, 24, 26; Knuutila 1992, 123; Peltonen 1999, 13.

³⁶ Matikainen 2002, 31.

³⁷ KA, Pohjanmaan tuomiokunnan renovoidut tuomiokirjat, Lohtajan kesäkäräjät 25.7.1663, 343v.

³⁸ Eilola 2009, 29-30.

1.4 Lohtajan historia ja tutkimuksen rajaukset

Tokoin tiedossa olevat oikeudenkäynnit käytiin vuosina 1663–1682. Noitatutkimuksen näkökulmasta aikarajaus tuntuu kaikin puolin järkevältä, sillä Tokoin noitaura ajoittuu noitaoikeudenkäyntien huippuvuosiin. 1690-luvulla samaan aikaan noitaoikeudenkäyntien hiipumisen kanssa myötävannominen menetti lainvoimaisuutensa. Tokoin tapauksessa näemme siis sekä noitaoikeudenkäyntien että myötävannomisen viimeiset vuodet. Myötävannomista tutkittaessa Tokoin oikeudenkäyntien sijoittuminen Lohtajalle Pohjois-Pohjanmaalle antaa mielenkiintoisen näkökulman, sillä siellä, toisin kuin esimerkiksi Itä-Suomessa, noitaoikeudenkäyntien lyhyen huippuvaiheen aikana todella käytiin paholaiskulttioikeudenkäyntejä. Toisaalta Pohjois-Pohjanmaalla oikeudenkäyntijärjestelmä ei ollut ehtinyt Satakunnan tavoin modernisoitua, joten vanhaan keskiaikaiseen oikeusjärjestelmään kuuluviin myötävaloihin turvauduttiin yhä.³⁹

Tutkimuksen ajallinen ja alueellinen rajaus määräytyy Tokoin tiedossa olevien noitaoikeudenkäyntien vuosien ja paikan mukaan. Tokoin henkilöhistoriaa tutkittaessa on kuitenkin tarpeellista venyttää tarkasteltavaa ajanjaksoa 1600-luvun alkupuolelle. Nykyisin Keski-Pohjanmaan maakuntaan kuuluva Lohtaja oli uuden ajan alussa osa Pohjanmaan pohjoista voutikuntaa, johon kuului myös Kälviä, Kokkola ja Kruunupy. Silloiseen Suur-Lohtajan alueeseen kuuluivat myös Himangan, Kannuksen, Toholammin ja Lestijärven pitäjät. Aluerajauksesta johtuen perinteisten henkilöhistorian tutkimuksen keinojen hyödyntäminen on Tokoin kohdalla vaikeaa, sillä Lohtajaa ei löydy esimerkiksi Suomen asutuksen yleisluettelosta (SAY), eivätkä Lohtajan seurakunnan rippikirjat yllä hänen elinajalleen.⁴⁰

Uuden ajan alun Pohjois-Pohjanmaalla talolliset kasvattivat karjaa ja polttivat tervaa, perilliset jakoivat tiloja, ja palvelusväkeä pidettiin vähän. Vuonna 1620 rakennettu Kokkolan kaupunki lopetti lohtajalaisten suoran kaupankäynnin Turun ja Tukholman kanssa, mutta Lohtajan talonpojat korjasivat vahingon myymällä tervansa Lestijärven suulla yksityisillä markkinoilla kokkolalaisille porvareille. Tervanpoltto lienee ollut myös Antti Tokoin tärkein tulonlähde, sillä kaikesta päätellen hän on ollut varakas talonpoika. Uuden ajan alussa

³⁹ Ylikangas 2007, 81-82.

⁴⁰ Nenonen 1992, 20, 29; Kokkolan kaupunki [http://www.kokkola.fi/kokkola_tietoa/historia/fi_FI/lohtajan_historiaa/]; SAY-opas [http://www.narc.fi/Arkistolaitos/SAY/SAY_opas.pdf], 30, 50.

Lohtajalla niin kuin muuallakin Suomessa taisteltiin tilojen autioitumista ja veronmaksukyvyttömäksi joutumista vastaan. Vielä myöhäiskeskiajalla Lohtajan kylistä suurin oli noin 30 talon Kannus, mutta tutkimusajankohtaan mennessä sen talomäärä oli vähentynyt kymmeneen. Naapurikylä Yliviirre, Antti Tokoin kotipaikka, oli kasvanut Kannusta suuremmaksi seitsemällätoista talollaan. Yliviirrettä suurempia kyliä olivat itse Lohtajan emäkylä, Alaviirre ja Toholampi, joissa kaikissa oli yli 20 taloa.⁴¹

Noitavainoista puhuttaessa Heikkinen korostaa, että Pohjanmaalla vainojen laajuudet vaihtelivat alueittain, ja mitä paremmat yhteydet Pohjois-Ruotsiin, Ruotsin pahimmalle noitavainoalueelle olivat, sitä enemmän huomio kiinnittyi noituuteen myös Suomen puolella. Uutiset merentakaisen emämaan noitavainoista loivat kiihtyneen ilmapiirin, joka oli otollista kasvualustaa huhuille ja syytöksille. Tästä syystä paholaiskulttisytyksiin perustuvat noitaoikeudenkäynnit olivat yleisimpiä Pohjanmaan ruotsinkielisellä rannikkoalueella. Tuolta alueelta Heikkinen tuntee 43 paholaiskulttioikeudenkäyntiä ajalta 1665–1684, kun taas Pohjois-Pohjanmaalta hän löysi niitä vain kaksi, joista toisessa syytettynä oli mitä ilmeisimmin Tokoi. Koska syytökset paholaiskultista ja perinteisestä pahantahtoisesta noitumisesta kulkivat usein käsi kädessä, on loogista että *maleficium*-syytöksiä esiintyi eniten samaan aikaan kiivaimpien paholaiskulttioikeudenkäyntien kanssa. Pohjois-Pohjanmaalla suurin osa noitaoikeudenkäynneistä käytiin 1670–1680-luvuilla, samaan aikaan kuin Tokoin noitaura saavutti huippunsa ja loppunsa. Pohjois-Pohjanmaan pitäjistä juuri Lohtajalla oli Tokoin elinaikana eniten noituudesta syytettyjä, 17 syytettyä, joista Tokoin lisäksi neljä muuta kävi oikeutta 1660–1680-luvuilla.⁴²

Tokoin tapaus on muutenkin edustava Pohjois-Pohjanmaan noitaoikeudenkäyntejä tarkasteltaessa. Vuosina 1665–1684 Pohjanmaalla talonpojat muodostivat noituudesta syytettyjen ryhmistä kolmanneksi isoimman. Heitä enemmän noituussyytöksiä kohdistui vain talonpoikien vaimoihin ja porvareiden vaimoihin. Tokoin harjoittaman perinteisen taikuuden asemasta Pohjois-Pohjanmaalla kertoo se, että ennen 1660-lukua suurin osa alueen noituussyytöksistä kohdistui miehiin. Vain paholaiskulttioikeudenkäyntien huippuvuosina

⁴¹ Luho & Luukko 1957, 33, 51, 53; Nenonen 1992, 22; Kokkolan kaupunki [http://www.kokkola.fi/kokkola_tietoa/historia/fi_FI/lohtajan_historiaa/].

⁴² Heikkinen 1969, 246–248, 251, 253; Nenonen 1992, 105–106.

1660–1680-luvuilla suurin osa syytetyistä oli naisia, ja näinäkin vuosina miesten osuus oli 2/5.⁴³

Pohjanmaan noidat ovat saaneet tutkimuksessa paljon enemmän palstatilaa kuin muut Suomen noituustapaukset, johtuen ilmeisesti siitä, että paholaiskulttioikeudenkäyntejä ei muualla Suomessa käyty, ja juuri paholaiskulttioikeudenkäynneistä on jäänyt eniten lähdeaineistoa. Tämä on Nenosen mukaan johtanut tutkimustulosten vääristymiseen, kun Pohjanmaan tutkimustuloksia on yleistetty koskemaan koko Suomea. Otan siis tietoisin riskin tutkiessani nimenomaan pohjanmaalaisen, jo valmiiksi hyvin tunnetun noidan tapausta. Haluan kuitenkin korostaa, että vaikka Antti Tokoi edustaakin hyvin suomalaista noitaa, hän edustaa nimenomaan *pohjanmaalaista* ja vielä tarkemmin *pohjoispohjanmaalaista* 1600-luvun loppupuolen noitaa. Edustavuudesta huolimatta hänen tapauksensa on monella tavalla poikkeuksellinen ja juuri siksi tutkimisen arvoinen.⁴⁴

⁴³ Heikkinen 1969, 254; Nenonen 1992, 111.

⁴⁴ Nenonen 2006, 193, 198.

2. Noidan tarina

2.1 Tokoin yhteisö

Tässä luvussa selvitän, mitä Tokoin elämästä ja yhteisöstä voi saada selville tutkimuskirjallisuuden ja käräjäpöytäkirjojen avulla. Aluksi tarkastelen Tokoin yhteisöä ja hänen suhdettaan naapureihinsa, ja sen jälkeen käyn läpi hänen oikeudenkäyntinsä sellaisena, kuin ne käräjäpöytäkirjoissa on esitetty. Teen myös joitain päätelmiä ja oletuksia, joihin palaamme tarkemmin seuraavissa käsittelyluvuissa. Liitteessä 2 on kuvattuna Tokoin yhteisö. Suosittelen kyseisen liitteen tarkastelua varsinkin luvun 2 ohessa, sillä se auttaa hahmottamaan Tokoin ja käräjäväen välisiä suhteita.

Viirrejoen kyläyhteisö erottui joskus 1570-luvulla Alaviirteen ja Yliviirteen kyliksi, kun Alaviirteen kylän talonpoikien pojat perustivat uusia taloja joen varteen. Uudessa Yliviirteen kylässä oli jo ennestään kaksi keskiajalla perustettua taloa: Tokola ja Roikola. Roikolan asukkaat olivat sukua koko Lohtajan alueelle levittäytyneelle Roikon mahtisuvulle, mutta Tokola oli ollut Antti Tokoin suvulla vasta kahden sukupolven ajan, ennen kuin hänestä itsestään tuli sen isäntä. Tokoin ensimmäinen vaimo oli kotoisin Yliviirteen Luomalan talosta, jonka perustajan epäillään myös olleen jotain sukua mahtaville Roikoille.⁴⁵ Tokoin isoisä Heikki Tuomaanpoika Parsiainen tuli Tokolan isännäksi ennen vuotta 1610, ja Tokoin isä peri talon isännyyden 1630-luvun alussa. Tokoin isä, Antti hänkin, oli tunnettu kansanparantaja, ja hänen tiedettiin osaavan ainakin suolan lukua.⁴⁶ Antti Heikinpojalla oli Antti-pojan lisäksi ainakin yksi poika ja Riitta-niminen tytär. Ilmeisesti juuri isältään Tokoi oppi ensimmäiset noitakonstinsa, mutta se hyväntahtoinen parannustaikuus, jonka parissa hän nuorena miehenä puuhaili, oli niin yhteisön kuin pappienkin silmissä täysin harmitonta.

Aluksi parannustaikuuden harrastus lienee ollut Tokoille pelkkä sivubisnes, sillä varsinaisen omaisuutensa hän kokosi polttamalla tervaa.⁴⁷ Tervanpoltto oli 1600-luvun uusia elinkeinoja, joka toisin kuin karjankasvatus, tähtäsi ensisijaisesti rahan hankintaan. Tervan kansainvälisen

⁴⁵ Luho & Luukko 1957, 40-44.

⁴⁶ KA, Pohjanmaan tuomiokunnan renovoidut tuomiokirjat, Lohtajan kesäkäräjät 25.7.1663, 344; Luho & Luukko 1957, 33, 493.

⁴⁷ KA, Pohjanmaan tuomiokunnan renovoidut tuomiokirjat, Lohtajan kesäkäräjät 25.7.1663, 342v.

kysynnän kasvu teki siitä kannattavan elinkeinon myös Pohjois-Pohjanmaalla. Nils Erik Villstrand arvelee, että tervanpolttoon siirtyminen ja rahatalouden osaksi tuleminen korostivat talonpojan yritteliäisyyttä ja yksilöllisyyttä.⁴⁸ Tokoin tarttuminen tällaiseen uuteen elinkeinon korostaa hänen erottumistaan muusta yhteisöstä. Pelkästään sen perusteella, että Tokoi poltti tervaa, hänen voi arvella olleen aikansa mittapuulla varakas talonpoika. Olettamusta tukee myös se, että hän ilmeisesti kykeni maksamaan oikeuden hänelle myöhemmin määräämät suuret sakkorahat, sillä oikeudenkäyntiasiakirjoissa ei mainita, että sakkorangaistukset olisi muutettu ruumiinrangaistuksiksi rangaistavan maksukyvyttömyyden vuoksi. Toisaalta Tokoin sukulaismiesten sotkeutuminen hänen tervanpolttoelinkeinoonsa antaa aihetta pohtia, millainen osuus rahalla ja mahdollisesti oudoksutulla uudella ansaintatavalla oli näiden sukulaismiesten myöhemmin Tokoita vastaan esittämissä noituussyytöksissä.

Noituudesta syytetyn ikää selvittäessä tutkija kohtaa monenlaisia esteitä. Nenonen huomauttaa, ettei tuomiokirjoista yleensä käy lainkaan ilmi, minkä ikäisiä tekstissä mainitut henkilöt ovat.⁴⁹ Esimerkiksi Tokoin tapauksessa ainoa henkilö, jonka ikä mainitaan, on Tokoin lanko Olli Martinpoika Luoma, jonka kerrotaan vuoden 1681 käräjillä olleen 80-vuotias ja vielä järjissään.⁵⁰ Nenonen on omassa tutkimuksessaan hyödyntänyt Suomen asutuksen yleisluetteloa syytettyjen iänmäärittämisessä, mutta kuten aiemmin mainitsin, Lohtajan kohdalla Suomen asutuksen yleisluettelosta ei ole apua. Uuden ajan alun ihmisillä ei aina ollut keinoja määritellä edes omaa ikäänsä tarkasti, joten Olli Martinpojan iän mainitseminen on todennäköisesti ollut lähinnä keino ilmaista henkilön olevan vanha eikä niinkään osoittaa, että hän olisi tarkalleen 80-vuotias. Vuoden 1681 oikeudenkäynnissä mainitaan, että Tokoi oli ehtinyt edellisenä vuonna (1680) edesmenneen vaimonsa kanssa viettää yhteiselämää 34 vuotta, joten voimme olettaa hänen avioituneen Ollin sisaren kanssa vuonna 1646.⁵¹ Tuolloin hänen on täytynyt olla jo aikuinen. On siis perusteltua olettaa, että Tokoi olisi syntynyt 1620-luvulla, jolloin hän olisi ollut 50–60-vuotias kuollessaan.

Avioitumistaan seuranneena vuosikymmenenä Tokoi hankki mainetta isänsä taitojen jatkajana ja taitavana parantajana. Hänen luonaan kävi asiakkaita ympäri Lohtajan pitäjää, ja

⁴⁸ KA, Pohjanmaan tuomiokunnan renovoidut tuomiokirjat, Lohtajan kesäkäräjät 25.7.1663, 342v; Luho & Luukko 1957, 229; Heikkinen 1969, 193, 266; Villstrand 2012, 147.

⁴⁹ Nenonen 1992, 184, 187.

⁵⁰ KA, Pohjoispohjanmaan tuomiokunnan renovoidut tuomiokirjat, Lohtajan kesäkäräjät 18.–20.8.1681, 915.

⁵¹ KA, Pohjoispohjanmaan tuomiokunnan renovoidut tuomiokirjat, Lohtajan kesäkäräjät 18.–20.8.1681, 919–920.

ilmeisesti hän itse kävi kauempanakin opiskelemassa noitakonsteja.⁵² Tokoin noitakeinoja hyödyntäneiden avuntarvitsijoiden joukossa oli Lohtajan kirkkoherra Eerik Granberg. Granberg oli Lohtajan kolmannen kirkkoherran poika, seurakuntansa kanssa hyvissä väleissä oleva mies, joka jo nuorena miehenä sai seurakunnan toivomuksesta ylennyksen Lohtajan kappalaisesta kirkkoherraksi. Granbergin valinta oli seurakunnalle selvästi tärkeää, koska Roikojen edustaja lähetettiin Turkuun asti puhumaan Granbergin valinnan puolesta. Kirkkoherran kansansuosiota selittää hänen ilmeinen omistautumisensa pitäjän asukkaiden ongelmille. Hänen tiedetään muun muassa joutuneen 1674 käräjille avustettuaan talonpoikia nostamaan kanteen kruununvoutia vastaan. Kirkkoherra kuitenkin vapautettiin syytteestä seurakuntalaisten vaatimuksesta.⁵³

Samanlainen näyttö Granbergin ja seurakuntalaisten hyvistä väleistä nähtiin viisi vuotta myöhemmin, kun Granberg yhtenä harvoista suomalaisista papeista joutui vastaamaan käräjillä noituussyytteeseen. Seurakunta puolusti häntä ja syytteestä luovuttiin. Syyte epäilemättä kertoo kirkkoherran myöntämielisestä suhtautumisesta seurakuntalaistensa harrastamaan parannustaikuuteen. Saman päätelmän puolesta puhuu myös se, että Tokoin ollessa vielä pelkän parantajaukon maineessa Eerik Granberg lähetti renkinsä pyytämään Tokoilta parannusta kipeään jalkaansa. Tokoi tarjosikin taitojaan, mutta ne eivät auttaneet. Rehtiyden nimissä Tokoi palautti kirkkoherran maksaman palkkion, eikä näiden kahden välillä nähtävästi jatkossakaan ollut riitaa. Eerik Granberg pystytteli sivussa Tokoin oikeudenkäynneistä, joissa äänekkäimpinä syyttäjinä toimivat hänen poikansa Gustav Granberg sekä toinen Lohtajan kappalaisista, Gustav Cajanus.⁵⁴

Granbergin kirkkoherraksi valintaa edesauttaneet Roikot olivat levittäytyneet ympäri Lohtajan pitäjää. Suvun varsinainen koti oli emäkylässä, mutta Yliviirteen kylän Roikojen nimet esiintyvät toistuvasti lautamiesten joukossa Tokoin oikeudenkäyntien yhteydessä. Roikojen suhteista kylänsä kuuluisaan noitaan saa kuitenkin vain joitain viitteitä. Tokoin valitetaan kieltäytyneen auttamasta punataudista kärsivää Roikon Mikkoa ennen kuin tämä on kuolemaisillaan. Viimehädässä Tokoi lopulta suostuu ajamaan talonväkeä piinaavaan

⁵² Kts. esim. KA, Pohjoispohjanmaan tuomiokunnan renovoidut tuomiokirjat, Lohtajan kesäkäräjät 18.–20.8.1681, 932.

⁵³ Luho & Luukko 1957, 418–419, 493–494.

⁵⁴ Luho & Luukko 1957, 418–419, 493–494.

hiidenväen Toholampeen, joskin antaa samalla ymmärtää, että hän itse on alunalkujaan Mikon sairauden aiheuttanutkin.⁵⁵

Varsinainen käänne Tokoin noidanuralla tapahtui 1663 Matti Kotkaa vastaan käydyssä oikeudenkäynnissä. Aluksi pelkältä kunnianloukkausjutulta vaikuttava oikeudenkäynti sal uutta väriä, kun kärjäväki alkoi toinen toisensa jälkeen syyttelemään Tokoita vahingoittavasta taikuudesta ja paholaisen kanssa asioinnista. Yleisön reaktiosta käy ilmi, että vaikka Tokoita ei aikaisemmin ole haastettu noituudesta oikeuteen, tyytymättömyys häntä ja hänen käytöstään kohtaan oli kytentynyt yhteisössä pitkään, ja purkautui nyt vuosikautia haudottuina syytöksinä. Äänekkäimmin Tokoita syyttivät hänen vaimonsa veljet Matti ja Olli Martinpoika Luoma, sekä Ollin poika Juho, joka kaikesta päätellen oli aikaisemmin ollut Tokoin ystävä tai ainakin pitkäaikainen työtoveri.⁵⁶ Vaikka Tokoi tällä kertaa selvisi oikeudenkäynnistä pelkillä sakoilla epäonnistuttuaan vapauttamaan itsensä kahdentoista miehen valalla, hänelle jäi noidan leima, joka ajan mittaan teki hänen osallistumisestaan yhteisön arkeen haastavaa.⁵⁷

Vuonna 1674 Tokolan talon isännöisyys siirtyi Antti Heikinpojan pojille. Tokoin veli kuitenkin luopui osuudestaan tilaan 247 kuparitaalaria vastaan. Luho ja Luukko arvioivat Tokoin veljen kärsineen kaatumataudista, jonka vuoksi tämä ei olisi ollut kykenevä toimimaan kokonaisen manttaalin toisena isäntänä. Ilmeisesti Tokoikaan ei kyennyt työtä yksin hoitamaan, sillä 1676 hän otti vävykseen ja syytinkimiehekseen Kalle Jaakonpojan.⁵⁸ Päätös kävi hänelle myöhemmin kalliiksi, sillä vain muutamaa vuotta myöhemmin Kalle syyttää Tokoita noidaksi käräjillä.⁵⁹ Muutenkin on pääteltävissä, ettei Tokoi tullut toimeen vävynsä kanssa. Hän meni jopa niin pitkälle, että yritti jättää Kallen perinnöttömäksi.⁶⁰ Tokoin vaimo kuoli vuonna 1680, vain muutama vuosi sen jälkeen, kun heistä oli tullut Tokolan isäntäpari. Papiston vastustuksesta huolimatta Tokoi meni vielä saman vuoden aikana naimisiin Kaisa Juhontyttären kanssa, mutta heidän avioliittonsa jäi lyhyeksi.⁶¹ Tokoi tuomittiin kuolemaan 1681 ja tuomio täytäntöönpantiin vuoden 1682 kevään tai kesän aikana.

⁵⁵ KA, Pohjoispohjanmaan tuomiokunnan renovoidut tuomiokirjat, Lohtajan kesäkäräjät 18.–20.8.1681, 914; Luho & Luukko 1957, 36, 44.

⁵⁶ KA, Pohjanmaan tuomiokunnan renovoidut tuomiokirjat, Lohtajan kesäkäräjät 25.7.1663, 342v, 344, 344v.

⁵⁷ KA, Pohjanmaan tuomiokunnan renovoidut tuomiokirjat, Lohtajan talvikäräjät 26.1.1664, 494v.

⁵⁸ Luho & Luukko 1957, 496.

⁵⁹ KA, Pohjanmaan tuomiokunnan renovoidut tuomiokirjat, Lohtajan syyskäräjät 30.–31.8.1680, 140.

⁶⁰ KA, Pohjois-Pohjanmaan tuomiokunnan renovoidut tuomiokirjat, Lohtajan kesäkäräjät 16.–18.9.1682, 699.

⁶¹ KA, Pohjoispohjanmaan tuomiokunnan renovoidut tuomiokirjat, Lohtajan kesäkäräjät 18.–20.8.1681, 919.

2.2 Tokoi ja Luoman perhe

Tässä alaluvussa pohdin, mitä oletuksia ja arvauksia tutkimusaineiston ja kirjallisuuden perusteella voi tehdä Tokoin ja hänen ensimmäisen vaimonsa perheen välisistä suhteista. Luoman perheen miehet esiintyvät toistuvasti Tokoin oikeudenkäynneissä, mutta Olli ja Matti Martinpoikien sisar, Tokoin ensimmäinen vaimo jää nimettömäksi. Sari Katajala-Peltomaa ja Raisa Maria Toivo kirjoittavat, että Ruotsissa ja Suomessa katsottiin vielä 1600-luvulla naisen kuuluvan avioitumisensa jälkeenkin omaan sukuunsa.⁶² Olisi siis järkevää päätellä, että Luoman veljeksillä oli emotionaalisen siteen lisäksi myös juridisia huolenpitovelvollisuuksia sisartaan kohtaan. Luoman veljeksistä Olli mainitaan Yliviirteen tilanomistajien luettelossa Luomalan isäntänä vuosina 1630–1674, käytännössä siis saman ajan, jonka Tokoin isä Antti Heikinpoika toimi Tokolan isäntänä. Tokoista tuli Tokolan isäntä vuotta ennen kuin Ollin poika Juho mainitaan Luomalan isäntänä. Tästä voisi päätellä, että Tokoi kuuluu ennemmin samaan sukupolveen vaimonsa veljenpojan kuin varsinaisten lankojensa kanssa. Tätä olettamusta tukee myös tuomiokirjoissa esiintyvät maininnat Juhosta ja Tokoista työtovereina.⁶³

Kuten aiemmin mainitsin, Tokoi harjoitti uutta erikoista elinkeinoaan tervan polttoa Luoman miesten avustuksella. Hän muun muassa etsi tervahaudan paikkaa yhdessä Juhon kanssa ja hämmensi työtoveriaan valitsemalla haudan paikan taikakeinoin. Vaikka asiaa ei suoraan mainitakaan, on hyvä huomata, että tässä keskinäistä eripuraa aiheuttaneessa ansaitsemistavassa raha näytteli suurta roolia. Tervaa poltettiin nimenomaan ansaitsemistarkoituksessa, ja rahalla on taipumus aiheuttaa epäsovia hyvienkin ystäväysten välille. Lisäksi Tokoin ensimmäisen oikeudenkäynnin pöytäkirjoista käy ilmi, että Tokoi on ollut riidoissa Juhon vaimon kanssa. Tämä on vain yksi aineistossa esiintyvistä viitteistä Tokoin riitaisasta luonteesta. Oikeudenkäynnissä kerrotaan Tokoin päätyneen kostamaan Juhon vaimon kanssa käyty riita kirouksella.⁶⁴

Vaikka tuomiokirjat eivät mainitse sen enempää Tokoin kuin Juhonkaan vaimoa nimeltä, on luontevaa olettaa, että Tokoin erimielisyydet molempien Luoman sukuun kuuluvien naisten kanssa vaikuttivat myös hänen ja Luoman miesväen väleihin. Vaimonsa kuoltua Tokoi

⁶² Katajala-Peltomaa & Toivo 2009, 86.

⁶³ Junkala & Niemelä 1977, 617, 619; Tuomiokirjat ks. esim. KA, Pohjanmaan tuomiokunnan renovoidut tuomiokirjat, Lohtajan kesäkäräjät 25.7.1663, 342v.

⁶⁴ KA, Pohjanmaan tuomiokunnan renovoidut tuomiokirjat, Lohtajan kesäkäräjät 25.7.1663, 342v-343.

kiirehtii uusiin naimisiin ilman papiston lupaa. Tästä on mielestäni mahdollista vetää varovainen johtopäätös, ettei Tokoi varsinaisesti katsonut tarpeelliseksi viettää suruaikaa edesmenneen vaimonsa takia. Sisaren kuolema ja Tokoin välinpitämättömyys saattavat osaltaan selittää, miksi Luoman miehet niin innokkaasti olivat valmiita julistamaan Tokoin noidaksi. Nimettömiksi jäävät naiset näyttelevät suurta roolia yhteisön sisäisten jännitteiden muodostumisessa.⁶⁵

⁶⁵ KA, Pohjoispohjanmaan tuomiokunnan renovoidut tuomiokirjat, Lohtajan kesäkäräjät 18.–20.8.1681, 915, 919-920.

2.3 Tokoin oikeudenkäynnit

Heinäkuun lopussa 1663 Lohtajalla kokoonnuttiin kesäkäräjille tuomari Jacob Josephssonin johdolla. Lautamiesten joukossa istui Antti Tokoin lanko Olli Martinpoika Luoma, jonka poika Juho oli ollut Tokoin hyvä ystävä. Minkäänlaista myötämielisyyttä Tokoi ei varmasti voinut enää odottaa tältä sukulaismieheltään, sillä kuten edellä todettiin, Tokoin ja hänen sukulaismiestensä välit olivat kiristyneet erimielisyyksien takia. Kolmantena asiana käräjillä tuotiin esiin riita Tokoin ja ylivierreläisen Matti Kotkan välillä. Kotka toi asian käsiteltäväksi ennen kaikkea puolustaakseen omaa kunniaansa, sillä Tokoi oli kylällä väittänyt hänen varastaneen tältä ketunraudat. Kotka halusi ensinnäkin puhdistaa maineensa varkaussyytöksestä, mutta myös tuoda esiin kärsimänsä vääryyden Tokoin ryhdyttyä noitakeinoin kostamaa epäiltyä varkautta. Tokoi oli manaamalla surmannut Kotkan kolme lehmää, ja tämän manauksen todisti kuulleensa Juho Ollinpoika Luoma, Tokoin entinen ystävä ja työtoveri, joka nyt edusti Kotkaa oikeudenkäynnissä sukulaismiestään vastaan.⁶⁶

Samalla Juho kertoi seitsemän vuoden takaisesta tervahaudan paikan etsinnästä Tokoin kanssa. Tokoi oli väittänyt pystyvänsä paikalla liikkuvia haltioita tarkkailemalla ennustamaan, kuinka paljon tervaa haudasta tulisi. Ennustus keskinkertaisesta tervantuotosta kävi toteen, ja osoitti samalla Tokoin todella seurustelevan pikkuväen kanssa. Samalla Juho muisteli toistakin tervanpolttamiseen liittyvää tapausta, johon haltiat olivat puuttuneet. Talvella tervaksia hakatessaan Tokoi oli lyönyt kirveellä jalkaansa saamatta haavaa, ja selittänyt Juholle haltian kääntäneen terän pois. Hän oli vakuuttunut, ettei teräs pystyisi häneen, ja että jos pystyisikin, hän selviäisi mahdollisesta vammasta helposti noitarumpunsa avulla. Tähän Juho kertoi vastanneensa ”huonaa tietää”. Tokoi ryhtyi yksityiskohtaisesti selittämään pienen messinkikoristeisen noitarumpunsa rakennetta. Tässä vaiheessa Tokoi ja Juho lienevät vielä olleet hyvissä väleissä keskenään, sillä parannustaikuuteen käytetty noitarumpu tuskin on huolestuttanut Juhoa. Ystävysten välit viilenivät myöhemmin Tokoin riitaannuttua Juhon vaimon kanssa. Rangaistakseen nokkavaa naista Tokoi oli manannut tälle kovat synnytysskivut.⁶⁷

⁶⁶ KA, Pohjanmaan tuomiokunnan renovoidut tuomiokirjat, Lohtajan kesäkäräjät 25.7.1663, 342v.

⁶⁷ KA, Pohjanmaan tuomiokunnan renovoidut tuomiokirjat, Lohtajan kesäkäräjät 25.7.1663, 342v-343; Heikkinen 1969, 193.

Juho ei ollut ainoa Luoma, jolle Tokoi oli noitarumputaitojaan kehuskellut. Matti Martinpoika Luoma, Juhon setä oli jopa nähnyt Tokoin ”sammakon näköisen messinkiesineen”, jota tämä kutsui ”lapinkannukseksi”, ja jota Tokoi säilytti porstuan alla laatikossa. Matille Tokoi kertoi paljon synkeämmän version noitataidoistaan. Hän sanoi oppineensa temppunsa kolmen tien risteyksessä, jonne Saatana oli saapunut ja nostattanut ylös Roikolan jokin aika sitten kuolleen ukon, joka sittemmin oli ryhtynyt vakoilemaan kyläläisiä Tokoin puolesta. Tokoi myös kertoi, että kun hän torstai-iltana istuutuisi lukemaan (loitsimaan), pystyisi hän samalla polttamaan kenen tahansa kodin tai omaisuuden. Jalosti Tokoi kuitenkin lupasi, ettei aiheuttaisi naapurilleen mitään harmia, kunhan tämä ei kertoisi kenellekään hänen taidoistaan. Matti lähti kotiin ja löysi sieltä parhaan härkensä kuolemaisillaan. Suutuksissaan hän palasi Tokolaan vaatimaan Antti Tokoita tilille, sillä eihän hän ollut edes ehtinyt kertoa tämän saatanallisista puuhista kenellekään. Paikalla oli kuitenkin vain Tokolan vanha isäntä, Antti Heikinpoika, joka ystävällisesti luki suolaa Matille ja kehotti tätä syöttämään taitotun suolan härälle.⁶⁸

Olli Martinpoika, Juhon isä ja Matin veli, oli kolmas Luoma, jolla oli kokemusta paitsi Tokoin teräksenkestävyydestä myös tietoa tämän tapaamisista paholaisen kanssa. Hän kertoi olleensa kymmenisen vuotta aikaisemmin takomassa Tokoille viikatetta ja viiltäneensä haavan sormeensa. Tokoi oli tarjoutunut parantamaan vamman ja opettamaan taikakeinon myös Ollille. Hintana oli jälleen kerran, ettei tieto hänen taioistaan leviäisi laajemmalle. Taidon haavojen parantamiseen oppisi menemällä kolmen tien risteykseen ensin jouluaamuna, sitten pääsiäistä edeltävä sunnuntaina ja lopuksi pääsiäispäivänä. Ensimmäisellä kerralla paholainen saapuisi paikalle kauhean näköisenä, toisella ihmismuodossa ja kysyisi, mitä noitakokelas halusi oppia. Kolmannella kerralla paholainen opettaisi pääkielen ja tärkeimmät sanat, joilla ehkä viitataan jonkinlaisiin shamanistisiin alkusanoihin (tähän ajatukseen palataan luvussa 5). Tokoi myös kertoi Ollille, ettei hänelle tuottanut vaivaa nostattaa susia ja karhuja toisten karjaan tai pilata pellot. Olli oli tuolloin alkanut epäillä, että Tokoi oli pilannut hänen naurismaansa, sillä nauriita kylvettäessä Tokoi oli varoittanut lankoaan, ettei satoa tulisi. Satoa ei ollut tullut.⁶⁹

Lautamiehillä ja tuomarilla oli nyt ratkaistavanaan vaikea tilanne. Helpointa oli todeta Matti Kotka vapaaksi varkaussyytteenstä, mutta mitä tehdä Tokoille, jonka moni kärjäväestä kertoi

⁶⁸ KA, Pohjanmaan tuomiokunnan renovoidut tuomiokirjat, Lohtajan kesäkäräjät 25.7.1663, 343v-344; Heikkinen 1969, 194.

⁶⁹ KA, Pohjanmaan tuomiokunnan renovoidut tuomiokirjat, Lohtajan kesäkäräjät 25.7.1663, 344v-345.

kantavan noidan mainetta. Selvintä oli, ettei häntä voisi ainakaan vapauttaa syytöksestä, sillä liitto paholaisen kanssa kertoi pahoista aikeista. Lopulta Tokoi määrättiin puhdistautumaan syytöksistä kahdentoista miehen valalla seuraavilla käräjillä.⁷⁰ Seuraavat käräjät pidettiin vuoden 1664 tammikuussa, mutta Tokoi ei ollut onnistunut hankkimaan itselleen kuin kaksi puolestapuhujaa. Oikeus määräsi hänelle 40 markan sakon noituudesta.⁷¹

Seuraavan kerran Tokoi joutui käräjille vasta elokuussa 1680. Käräjäpöytäkirjasta on kuitenkin aistittavissa, ettei Tokoin maine yhteisössään ole kuluneiden vuosien aikana parantunut, sillä siinä missä aiempi oikeudenkäynti oli ollut naapureiden välistä nahistelua, nyt koko käräjäväki tuntuu jo lähtökohtaisesti pitävän Tokoita vaarallisena noitana, jonka tiedetään oppineen taitonsa ”lapissa”. Tällä kertaa varsinaisena syyttäjänä toimivat nimismies Hans Granqvist sekä Kalle Jaakonpoika, Tokoin vävy, joka oli neljä vuotta aikaisemmin otettu Tokolan taloon syytinkimieheksi ja Tokoin tyttären Liisan puolisoiksi. Keskustelu eteni Tokoin noitarummusta lappalaisiin, joita hän on käynyt tapaamassa oppiakseen noitaitonsa. Tokoin sisar Riitta kertoi Olli Hurju -nimisestä lestijärveläisestä lappalaisesta, jolta hänen veljensä on oppinut noituutta. Tokoi kiisti tuntevansa Hurjua ja huomautti, että Riitta puhui hänestä pahaa, koska Tokoi oli suututtanut siskonsa lyömällä tätä. Kalle Jaakonpoika esittää todisteeksi appensa lappalaistaioista loitsun, jonka Tokoi oli hänen kuultensa lausunut: ”Jämäkä jerfwen rauda, kumajaki kusen alus, tämän noidan noitaus, lappalaisen laskeisa”. Kallen kysyttyä sanojen merkitystä Tokoi oli vastannut, että tällä tavalla lappalaiset aloittivat loitsimisensa.⁷²

Moni muukin oli valmis lausumaan syytöksensä Tokoita vastaan, ja koko käräjäointi uhkasi ryöstäytyä huuteluksi ja syyttelyksi. Lautamiehistö päätti, ettei Tokoille tällä kertaa lausuta tuomiota, vaan tapaus siirretään käsiteltäväksi seuraavilla käräjillä lisätodisteiden saamiseksi. Varmuuden vuoksi Tokoi vietiin joksikin aikaa vangiksi Oulun linnaan. Kappalainen Gustav Cajanus kävi vankeuden aikana jututtamassa Tokoita, mutta sai tältä vastaukseksi vain loukkauksia ja syytöksiä. Tämän oikeudenkäynnin ja Tokoin loukkaavan käytöksen

⁷⁰ KA, Pohjanmaan tuomiokunnan renovoidut tuomiokirjat, Lohtajan kesäkäräjät 25.7.1663, 345v.

⁷¹ KA, Pohjanmaan tuomiokunnan renovoidut tuomiokirjat, Lohtajan talvikäräjät 26.1.1664, 494-494v.

⁷² KA, Pohjanmaan tuomiokunnan renovoidut tuomiokirjat, Lohtajan syyskäräjät 30.–31.8.1680, 140-145; Heikkinen 1969, 194.

seurauksena Cajanus ja hänen kollegansa Gustav Granberg, kirkkoherran poika, kiinnostuivat Tokoin tapauksesta ja ryhtyivät kokoamaan todistusaineistoa häntä vastaan.⁷³

Seuraavan vuoden kesäkäräjillä Tokoi on todellisessa pulassa kärjäväen esittäessä toinen toisensa jälkeen raskauttavampia syytöksiä häntä vastaan. Tokoi oli kehuskellut nostattaneensa hiiden väen (hiden wäki) piinaamaan Roikon Mikkoa niin, että tämä sairastui punatautiin. Tokoi kutsuttiin auttamaan sairasta, mutta vasta Mikon ollessa kuolemaisillaan hän suostui ajamaan naapuriaan kiusanneet pahat henget Toholampeen. Tokoin edesmenneen vaimon veli Olli Martinpoika, jonka mainittiin olevan 80-vuotias, mutta yhä järjissään, esitti mielipiteensä, jonka mukaan hänen naapurinsa oli ”täysi noita”. Yksi merkittävimmistä syytöksistä koski huhua, jonka mukaan Tokoi oli noitunut sisarensa. Tällä mitä ilmeisimmin viitattiin hänen väkivaltaiseen käyttäytymiseensä sisartaan kohtaan. Lauri Eerikinpoika kertoi juhannuskirkosta palatessaan kulkeneensa Tokolan ohi ja kuulleen talosta huutoa. Sisältä hän oli löytänyt Tokoin Riitta-siskon pahoin hakattuna, ja epäillen Riitan olevan kuoleman kielissä Lauri kiiruhti hakemaan kappalainen Gustav Cajanusta antamaan tälle ehtoollisen. Tokoi tajusi olevansa pahassa pulassa ja kiiruhti Lohtajan emäkirkolle lahjomaan paikalla olevia pappeja vaikenemaan asiasta. Papeilla oli kuitenkin Tokoista muutakin valitettavaa, eivätkä he enää voineet sivusta seurata seurakuntalaisensa puuhia. Erityisesti pappeja tuntuu loukanneen Tokoin avioituminen Kaisa Juhontytären kanssa pian ensimmäisen vaimonsa kuoleman jälkeen, vaikka papisto nimenomaan oli kieltänyt Tokoita menemästä uudelleen naimisiin.⁷⁴

Myös joukko kylän naisia innostuu syyttelemään Tokoita. Valpuri Stefanintytär oli saanut Tokoin edesmenneeltä vaimolta noiduttua suolaa käärmeenpureman hoitoon, ja Matti-sepän sisar Riitta Laurintytär ei ollut saanut mieleistään hoitoa silmäsairauteensa. Tokoi väitti parantaneensa sekä Valpurin pureman että Riitan silmän. Valpuri kuitenkin väitti selvinneensä puremasta Reetta-nimisen edesmenneen rouvan avulla. Tokoi ei tahtonut päästää hänen taikataitojaan moittinutta naista liian helpolla, vaan ilmoitti Valpurin teettäneen hänellä tilaustyönä ”lukemista ja siunaamista” (loitsimista). Valpuri syytti vuorostaan Tokoin mananneen paholaisen räjäyttämään taivaan, ja manausta oli seurannut kova myrsky. Tätä syytöstä Tokoi ei voinut kieltää, vaikka tähän asti hän oli lähes järjestelmällisesti väittänyt

⁷³ KA, Pohjanmaan tuomiokunnan renovoidut tuomiokirjat, Lohtajan syyskäräjät 30.–31.8.1680, 140-145;; Luho & Luukko 1957, 497-499.

⁷⁴ KA, Pohjoispohjanmaan tuomiokunnan renovoidut tuomiokirjat, Lohtajan kesäkäräjät 18.–20.8.1681, 913-919.

vastaan jokaiseen häneen kohdistuneeseen syytökseen. Myös Roikon Matti ja yliviirreläinen Juho Niilonpoika todistivat Tokoin osaavan ainakin lukea suolaa. Hänen tiedettiin ainakin Pekka Antinpojalle ja Marketta Niilontyttäreille lukeneen suolaa sanoilla ”masta mahiset tulewat, ma meiden äiti ja mahan hein wieckön Jesus Christus, quin se tyhiest tullât on”. Tokoi väitti oppineensa loitsun sekä siihen liittyvän haavan hoitamisen maa-aineksella edesmenneeltä Eeva-rouvalta, mutta esiin nousi jälleen kerran epäily Tokoi yhteydestä aikaa sitten kuolleeseen Olli Hurjuun. Tokoi väitti edelleen päättäväisesti, ettei hänellä ollut Hurjun kanssa mitään tekemistä, mutta myönsi joitain taikakeinoja oppineensa torniolaiselta noidalta, joka oli kehottanut Tokoita kulkemaan kirkon ympäri manaten samalla syntisiä avukseen. Paholainen oli selvästi noidalleen myötämielinen, sillä kuten lautamies Matti Heikinpoika kertoi, Tokoi oli hänelle suututtuaan uhannut häntä hulluudella. Matti oli varoittanut Tokoita ja sanonut, että jos hänelle sattuisi jotain, se vain todistaisi Tokoin vehkeilevän paholaisen kanssa. Lautamies itse oli säästynyt hulluudelta, mutta hänen vaimonsa oli tullut mielenvikaiseksi.⁷⁵

Ääneen pääsi myös Tokoin vävy, Kalle, joka esitti erilaisia metalliesineitä, joita hänen appensa käytti loitsimiseen. Pöytäkirjan marginaaliin on jopa jäljennetty kuva Tokoin hallussa olleen kuparirahan oudosta symbolista. Toinen merkillinen messinkiesine löytyi Klemet Matinpojan hallusta, ja hetkeksi oikeudenkäynti eksyy Klemetin epäiltyjen noitapuuhien tutkiskeluun. Klemet kuitenkin vakuuttaa, ettei hänellä ole tekemistä Tokoin noituuden kanssa, vaan hän on hyvää hyvyttään luovuttanut hallussaan olleen esineen oikeuden tarkasteltavaksi. Todisteet Tokoita vastaan olivat tässä vaiheessa niin monilukuiset ja vakuuttavat, ettei Tokoi itsekään liene enää nähnyt syytä kamppailla tuomiotaan vastaan. Hän ilmoittaa olevansa valmis kuolemaan rikostensa vuoksi, kunhan saa tulla haudatuksi.⁷⁶

Oikeudenkäynnin lopuksi Tokoille luetaan langettava tuomio ensinnäkin papiston loukkaamisesta, paholaisen sotkemisesta säätilaan, suolan lukemisesta (mistä hänelle lisäksi määrättiin 40 markan sakot), liitosta paholaisen kanssa, yleisestä noidan maineesta, omituisten metalliesineiden loitsinnassa käyttämisestä, kaikenlaisista yleisistä pikku noitumisista, kirkon kiertämisestä loitsien sekä sisarensa ja Matti Heikinpojan vaimon noitumisesta. Tokoi tuomittiin kuolemaan mestaamalla, minkä jälkeen hänet tulisi teilata.

⁷⁵ KA, Pohjoispohjanmaan tuomiokunnan renovoidut tuomiokirjat, Lohtajan kesäkärajät 18.–20.8.1681, 927-932.

⁷⁶ KA, Pohjoispohjanmaan tuomiokunnan renovoidut tuomiokirjat, Lohtajan kesäkärajät 18.–20.8.1681, 933-937.

Ilmeisesti lautakunta ei siis halunnut huomioda hänen toivettaan haudatuksi tulemisesta. Tokoin noitakeinoja hyödyntäneet Pekka Antinpoika ja Marketta Niilontytär määrätään maksamaan 40 markkaa sakkoa, Riitta Laurintyttärelle määrätään kolmen markan sakot, ja sekä hänen että Klemet Matinpojan tapaukset siirretään käsiteltäviksi seuraavilla käräjillä. Lopuksi Tokoi laatii testamentin ja jättää kaiken omaisuutensa vaimolleen ja lapsilleen. Syytöksiä esittäneen vävynsä hän jättää perinnöttä.⁷⁷

Tokoin viimeinen esiintyminen oikeuden edessä nähtiin tammikuussa 1682 pidetyillä käräjillä, joilla hän todistaa Riitta Laurintytärtä ja Klemet Matinpoikaa vastaan yrittäen ilmeisesti lähinnä kostomielessä mustata näidenkin maineen. Riitta on kuitenkin, toisin kuin Tokoi, yhteisönsä pidetty ja kunnioitettu jäsen. Itse Kälviän kirkkoherra puhuu hänen puolestaan, ja oikeus on valmis puhdistamaan hänen maineensa kolmen vanhojan valalla, Riitta itse kolmantena. Jos kirkkoherra oli jo ennen oikeuden päätöstä valmis puhumaan hänen puolestaan, Riitalla oli tuskin vaikeuksia löytää itselleen toinenkin puolestapuhuja. Klemetin asiat eivät ole yhtä hyvin, ja hänen tapauksensa katoaakin pöytäkirjojen hämärään merkinnällä ”käsitellään myöhemmin”.⁷⁸ Tokoi on viimeisen sanansa sanonut, ja seuraavan kerran hänet mainitaan käräjäpöytäkirjoissa saman vuoden syyskäräjillä Kalle Jaakonpojan riidellessä perinnöttä jäämisestään. Tuolloin Tokoi mainitaan jo kuolleeksi.⁷⁹

⁷⁷ KA, Pohjoispohjanmaan tuomiokunnan renovoidut tuomiokirjat, Lohtajan kesäkäräjät 18.–20.8.1681, 937-940; Luho & Luukko 1957, 497-499.

⁷⁸ KA, Pohjois-Pohjanmaan tuomiokunnan renovoidut tuomiokirjat, Lohtajan talvikäräjät 16.–17.1.1682, 75-77; Luho & Luukko 1957, 499.

⁷⁹ KA, Pohjois-Pohjanmaan tuomiokunnan renovoidut tuomiokirjat, Lohtajan kesäkäräjät 16.–18.9.1682, 699.

3. Noidan maine

3.1 Maailmankuva

Tutkittaessa uuden ajan alun ihmisten elämää on olennaista muistaa, että tutkimuskohteeseen pitäisi suhtautua kuin vieraan kulttuurin edustajaan. Emme voi automaattisesti olettaa ymmärtävämme tutkittavan henkilön ajatus- ja arvomaailmaa, vaan tutkijan täytyy aineistosta ja tutkimuskirjallisuudesta yrittää rakentaa kuva tutkimuskohteensa maailmankuvasta. Nenonen huomauttaa, että tutkimuksen esittämä kuva uuden ajan alun ihmisten maailmasta on täynnä ristiriitoja. Toisaalta noitia ja toisin uskovia vainottiin, sodittiin, ja tavallinen kansa köyhtyi, mutta taas toisaalta uuden ajan alkua leimasivat tieteellinen ja tekninen kehitys sekä uudet aatteet.⁸⁰

Uuden ajan alun ihminen oli osa suurempaa järjestystä, jossa yksilöön kohdistuneet onnettomuudet järkyttivät koko yhteisön tasapainoa. Ihminen ei lähtökohtaisesti ollut yksilö vaan osa ryhmää, sukua, uskonyhteisöä. Jos joku poikkesi ryhmän sisäisistä säännöistä, hänet piti sulkea ryhmän ulkopuolelle. Eilola huomauttaa, että toisin kuin nykypäivän ihminen, joka kykenee siirtymään ryhmästä toiseen, uuden ajan alun ihmisellä siirtymisen mahdollisuutta ei ollut, vaan ryhmästä ulossulkeminen merkitsi kiusaajan armoille jäämistä. Yksilön määritteli itsensä suhteessa ryhmäänsä, eivätkä hänen omat mielipiteensä olleet merkittäviä ryhmän yleisen näkemyksen rinnalla.⁸¹ Yhteisö käsitti suppeimmillaan perheen ja laajimmillaan koko valtakunnan. Koska yhden ihmisen teot vaikuttivat kaikkiin, oli esivalta velvollinen hävittämään synnintekijät, jotta koko valtakunta ei saisi osakseen Jumalan vihaa.⁸²

Antti Tokoi eli 1600-luvun Pohjois-Pohjanmaalla, hän oli pieneen kyläyhteisöön kuuluva talonpoika, ja sekä hän itse että hänen yhteisönsä uskoivat vahvasti hänen noitataitoihinsa.⁸³ Noitavoimien olemassaoloon piti muutenkin varautua kaikissa ihmissuhteissa, sillä vaikka Tokoin kaltaiset tunnetut noidat harjoittivatkin noituutta ja tekivät taikoja toisten pyynnöstä, jokaisella ihmisellä oli teoriatasolla mahdollisuus taikuuteen. Taikauskoon perustuvia lääkkeitä väsäilivät monet kätilöt ja välskärät, ja monenlaiset arkiset taikakeinot olivat

⁸⁰ Nenonen 2007, 145-146.

⁸¹ Matikainen 2002, 66-70; Eilola 2003, 280, 286, 301.

⁸² Heikkinen 1969, 62-63.

⁸³ Heikkinen 1969, 194.

yleisesti tunnettuja.⁸⁴ Arkipäiväisen taikuuden käsitystä voisi verrata hiekkakakkuu tekevään lapseen, joka hakkaa lapiolla ämpärin pohjaa hokien ”älä tule paha kakku, tule hyvä kakku”. Tämän esimerkin ei ole tarkoitus antaa ymmärtää, että uuden ajan alun ihmiset olisivat olleet ymmärrykseltään lapsen tasolla, vaan havainnollistaa taikuuden ja käytännön yhteyttä. Tietyt sanat ja rituaalit kuuluivat niin olennaisena osana arkisiin toimiin, ettei teon ja sanan vaikutuksen välille tehty eroa. Jos hiekkakakku epäonnistuu, syy voi lapsen mielestä olla yhtä hyvin vääränlaisessa taputtelussa kuin väärin lausutussa lorussakin. Myös Tokoin sanat vaikuttavat olleen vaarallisia, nehän saattoivat polttaa ja pilata naapureiden omaisuuden ja nostattaa villipetoja karjan riesaksi.⁸⁵

Tokoi vaikuttaa aineiston perusteella varsin riitaisalta luonteelta, ja useissa tapauksissa hän näyttää käyttäneen uhkauksena lausuttuja taikoja naapureitaan vastaan, kuten edellä mainitussa tapauksessa, jossa hän oli sairastuttanut Matti-lankonsa lehmät.⁸⁶ Toinen vastaavanlainen tapaus nousee esiin vuonna 1681, kun Matti Heikinpoika kertoo riidelleensä Tokoin kanssa. Tokoi oli heittänyt kiven olkapäänsä yli ja manannut paholaista tekemään Matti Heikinpojan hulluksi. Matti varoittaa Tokoita, että jos hänelle tapahtuisi jotain, olisi se selvä todiste Tokoita vastaan. Matti Heikinpoika itse säästyi hulluudelta, mutta hänen rouvansa kerrotaan menettäneen järkensä.⁸⁷ Samassa oikeudenkäynnissä Valpuri Stefanintytär kertoo Tokoin mananneen paholaista räjäyttämään taivaan, ja heti oli alkanut sataa.⁸⁸

Matikainen on väitöskirjassaan tutkinut taikuuden ja väkivallan yhteyttä 1600-luvun ihmisten maailmankuvassa. Hän huomauttaa, että vaikka nykyaikaisessa kielenkäytössä sana väkivalta on negatiivisesti arvolatautunut, käsitykset siitä, mikä on sallittua ja mikä tuomittavaa ovat vaihdelleen eri aikakausina. Sana väkivalta viittaa itsessään taikavoimiin, yhteisöä vastaan suunnattuun taikuuteen. Veren vuodattaminen nähtiin koko yhteisön ruumiin vahingoittamisena ja pahantahtoisena taikuutena. Tappamista pidettiin uhrin elämänvoiman syömisenä.⁸⁹ Verihaavat, niiden hoitaminen ja niiltä välttyminen ovat toistuvia teemoja myös Tokoin noitaoikeudenkäynneissä, kuten tapauksessa, jossa hän tarjoutuu parantamaan Olli Martinpojan viikatteen viiltämän haavan.⁹⁰ Sama väkivallan ja taikomisen välinen läheinen

⁸⁴ Nenonen 1992, 157-158, 235; Nenonen 2007, 130-131.

⁸⁵ KA, Pohjanmaan tuomiokunnan renovoidut tuomiokirjat, Lohtajan kesäkärajät 25.7.1663, 343v, 345.

⁸⁶ KA, Pohjanmaan tuomiokunnan renovoidut tuomiokirjat, Lohtajan kesäkärajät 25.7.1663, 344.

⁸⁷ KA, Pohjoispohjanmaan tuomiokunnan renovoidut tuomiokirjat, Lohtajan kesäkärajät 18.-20.8.1681, 932.

⁸⁸ KA, Pohjoispohjanmaan tuomiokunnan renovoidut tuomiokirjat, Lohtajan kesäkärajät 18.-20.8.1681, 930.

⁸⁹ Matikainen 2002; 48-49.

⁹⁰ KA, Pohjanmaan tuomiokunnan renovoidut tuomiokirjat, Lohtajan kesäkärajät 25.7.1663, 344v.

yhteys näkyy tapauksessa, jossa Tokoi on pahoinpidelty sisarensa ja saa syytteen tämän noitumisesta.⁹¹

Väkivallan ja noituuden suhde näkyy myös karulla tavalla uuden ajan alun itsemurhakäsityksessä. Itsemurhaa pidettiin vakavana syntynä, johon syyllistynyt ei päässyt taivaaseen. Riikka Miettinen on väitöskirjassaan *Suicide in Seventeenth-Century Sweden – The Crime and Legal Praxis in the Lower Courts* (2015) tutkinut ruotsalaisia ja suomalaisia uuden ajan alun itsemurhatapauksia. Hän tarkastelee lainsäädännön merkitystä itsemurhatapausten oikeustutkinnassa ja huomauttaa, että itsemurhat – kuten noituustapauksetkin – käsiteltiin törkeinä, siis kuoleamalla rangaistavina rikoksina, eikä esimerkiksi samassa kaaressa tahallisen tai vahingossa tehdyn tapon kanssa.⁹²

Törkeästä väkivallasta ja noituudesta kuolemaan tuomituilla oli mahdollisuus ripittäytyä ennen tuomion täytäntöönpanoa. Jos siis noitus ja väkivaltaisuus saattoivat johtaa yhteisöstä poistamiseen, myös yhteisön ulkopuolelle joutuminen saattoi johtaa väkivaltaiseen käytökseen tai noituuteen yksilön yrittäessä suorittaa niin sanotun legitiimin itsemurhan valtiovallan avustamana.⁹³ Vuoteen 1681 mennessä Tokoille on täytynyt käydä selväksi, että hänen yhteisönsä haluaa hänestä eroon. Viimeistään pitkäksi venynyt ja riitaisa oikeudenkäynti vaikuttaa vieneen hänen taistelutahtonsa, ja lopulta hän tunnustaa syyllisyytensä pyytäen samalla, että hänet kuoleman jälkeen haudattaisiin. Käräjät kuitenkin kieltäytyvät suostumasta Tokoin viimeiseen toiveeseen ja määräävät hänet teiltattavaksi.⁹⁴

Lain ja oikeuden merkityksen korostuessa 1500–1600-luvuilla aiemmin sallittuina pidetyt väkivallanteot, esimerkiksi sukukostot, kriminalisoitiin, ja oikeus rangaista rikoksista siirtyi pienyhteisöiltä valtiolle. Samalla väkivalta, tai ainakin siitä jaetut rangaistukset vähenivät 1500-luvulta 1600-luvulle tultaessa. Matikainen tosin huomauttaa, että ilmiö voi olla näennäinen ja johtua lääketieteen kehityksestä. Aiemmin kuolemaan johtaneet vammat pystyttiin parantamaan, eikä syytteelle kuoleman aiheuttamisesta ollut tarvetta.⁹⁵

⁹¹ KA, Pohjoispohjanmaan tuomiokunnan renovoidut tuomiokirjat, Lohtajan kesäkäräjät 18.–20.8.1681, 917–918.

⁹² Miettinen 2015, 68.

⁹³ Matikainen 2002, 71; Eilola 2003, 302.

⁹⁴ KA, Pohjoispohjanmaan tuomiokunnan renovoidut tuomiokirjat, Lohtajan kesäkäräjät 18.–20.8.1681, 937; KA, Pohjois-Pohjanmaan tuomiokunnan renovoidut tuomiokirjat, Lohtajan kesäkäräjät 16.–18.9.1682, 699.

⁹⁵ Matikainen 2002 22–24, 48, 102.

3.2 Mainekäsitys

Noitana tuomitsemista edelsi pitkällinen leimautumisprosessi, sillä tuomion julistaminen vaati yhteisön vakaumuksen siitä, että syytetty todella oli noita. Koska kaikenlaista pientä taikuuspuuhastelua harrastettiin lähes kaikissa taloissa, noituushuhujen ja -syytösten esiin nouseminen vaati muutakin kuin tiedon naapurin suorittamista harmittomista karjataioista. Vaaralliseksi muodostuneet syytökset lähtivät usein liikkeelle vaarattomista keskusteluista, pienen piirin huhupuheista. Ehkä naapuritalossa suoritettut karjataiat olivat olleet syy omaa karjaa kohdanneeseen onnettomuuteen. Tällaisia pohdintoja ei ehkä tarkoitettu toisten korville, mutta yleiseen tietoon tullessaan ne asettivat huhujen kohteen epäilyksenalaiseksi. Yhteisöstä poikkeavaksi leimautuminen oli tuhoisaa, sillä tiukasta sallitun määritelmästä poikkeavat yksilöt pyrittiin poistamaan. Heikkinen huomauttaa, että noituushuhuja oli aina liikkeellä, mutta kynnys lähteä käräjäoimään niiden takia oli korkea. Vaihtelut ilmiantojen määrässä selittyvät hänen mukaansa ”muutoksilla sosiaalisessa miljöössä”. Tavallisimpia syitä joutua noitaepäilysten kohteeksi oli sukulaisuus jonkun noidaksi tiedetyn kanssa.⁹⁶

Tokoin isäkin oli tunnettu taikoja. Tämä ”noitaperheen” ajatus näkyy myös muualla Euroopassa. Alison Rowlands on käsitellyt aihetta artikkelissaan *Not ‘the Usual Suspects’? Male Witches, Witchcraft, and Masculinities in Early Modern Europe* (2009). Hän esittää noitaperheen käsitettä vaihtoehtoiseksi tutkimussuunnaksi perinteiselle naisnoidat-miesnoidat-vastakkainasettelulle.⁹⁷ Nenonen toteaa väitöskirjassaan, että Suomessa noituushuhujen kohteeksi joutui todennäköisimmin keskivarakas talonpoika tai hänen vaimonsa. Tokoi kuulune kyseiseen ryhmään, mutta toisaalta hänen voidaan katsoa olevan myös ammattinoita, joita nähtiin noituudesta syytettynä tavallisia talonpoikia harvemmin, joskin heidän oikeudenkäyntinsä herättivät enemmän huomiota.⁹⁸ Vielä vuoden 1663 oikeudenkäynnissä Tokoi kiistää häntä vastaan esitetyt syytteet, mutta käräjäväen reaktioista käy ilmi, että yhteisö pitää häntä noitana. Tästä syystä Tokoi joutuu puhdistautumaan noituussyytöksistä kahdentoista miehen valalla itse kahdentenatoista.⁹⁹

⁹⁶ Heikkinen 1969, 246; Eilola 2003, 280, 2097, 299.

⁹⁷ Rowlands 2009, 14.

⁹⁸ Nenonen 1992, 220.

⁹⁹ KA, Pohjanmaan tuomiokunnan renovoidut tuomiokirjat, Lohtajan kesäkäräjät 25.7.1663, 345v.

Vaikka noituushuhut kiersivät yhteisön sisällä ja saattoivat olla lähtöisin yhtä hyvin miesten kuin naistenkin piiristä, syytteet oikeuden eteen toivat useimmiten miehet. Heikkisen mukaan tämä korostaa miesten yhteiskunnallisesti aktiivista roolia. He hoitivat myös taloutensa naisten julkisia asioita.¹⁰⁰ Tämä jaottelu ei suoranaisesti näy Tokoin oikeudenkäynneissä, sillä häntä syyttävät niin miehet kuin naisetkin. Ainoat viitteet miesten roolista naisten edustajina nähdään tapauksissa, joissa aviomies syyttää Tokoita vaimonsa noitumisesta, kuten luvussa 3.1 mainitussa esimerkissä Matti Heikinpojan vaimon hulluksi tulemisesta. Samankaltainen tilanne on myös Tokoin ensimmäisessä oikeudenkäynnissä, kun hänen sukulaismiehensä ja entinen ystävänsä Juho Ollinpoika syyttää Tokoita hirveiden synnytyskipujen lähettämisestä vaimolleen. Tokoi oli ilmeisesti costanut näin naisen nokkavan käytöksen.¹⁰¹

Kuten Juhon vaimon tapauksessa, monissa noituussyytöksissä oli takana kosto. Tokoi kosti kokemansa vääryyden Juhon vaimolle noituudella, ja Juho kosti vaimonsa kärsimykset noituussyytöksellä. Syytteiden takana piilevän sosiaalisen ristiriidan löytymistä pidettiinkin olennaisena osana oikeuskäsittelyä. Tyypillisen noituussyytöksen takana oli tuttavien kanssa käyty riita ja sitä seurannut outo onnettomuus, kuten luvussa 3.1 mainitussa esimerkissä Matti Luoman sairastuneesta härästä.¹⁰²

Maine ja kunnia olivat uuden ajan alun ihmiselle elämän ja kuoleman kysymys. Oikeuden edessä kunniattomaksi julistettu ei enää voinut toimia osana yhteisöään, ja menetti näin myös elämisen oikeutensa. Ei siis ihme, että kunniaa saatettiin puolustaa jopa väkivallalla, joka kuten luvussa 3.1 mainittiin, saattoi saada myös noituuden muotoja. Tässä on tietysti nähtävissä ristiriita, sillä noituus itsessään oli yksi Kustaa Vaasan ja valtaneuvoston vuonna 1538 kunniattomiksi määrittelemistä rikoksista. Muita yhtä vakavia ”konnantöihin” syyllistyneitä olivat kirkkovarkaats, ryövärit, petturit murhaajat ja mielenvikaiset. Konnantöille tyypillistä on niiden liittyminen julkisiin suhteisiin. ”Pyhän” ja kunnian loukkaaminen oli alkujaan yksin miesten harrastama rikollisuuden muoto, sillä keskiaikaisten lakien mukaan naista ei voitu tuomita konnantöistä tai rauhanvalan rikkomisesta.¹⁰³ Seuraavassa alaluvussa tarkastelemme lähemmin Tokoin oikeudenkäyntien aikaan voimassa ollutta noituuslainsäädäntöä.

¹⁰⁰ Heikkinen 1969, 256.

¹⁰¹ KA, Pohjanmaan tuomiokunnan renovoidut tuomiokirjat, Lohtajan kesäkäräjät 25.7.1663, 343.

¹⁰² Heikkinen 1969, 244–245.

¹⁰³ Matikainen 2002, 25, 98–99, 109.

3.3 Noituuslainsäädäntö

Kuningas Kristoferin maanlaissa määrätään törkeitten asiain kaaressa, että sen, joka surmaa toisen noitakeinoin, on kuoltava. Miesnoidat tulee teilata ja naisnoidat polttaa roviolla.¹⁰⁴ Kaaressa määrätään myös, että ”jos joku myrkyttää tai taikoo toisen”, on myrkyttäjän tuotava myrkkyineen ja taikakaluineen käräjille, jossa kahdentoista miehen lautakunta tutkii hänen syyllisyytensä. Mikäli syytetty todetaan syylliseksi, on hänen maksettava 40 markkaa¹⁰⁵ sakkoa, paitsi jos myrkytyksen uhri on kuollut, jolloin syyllisen myrkyttäjän on kuoltava samoin kuin noituudesta tuomitun, miehen teilaamalla ja naisen roviolla.¹⁰⁶ Näissä molemmissa tapauksissa kuolemantuomion julistaminen vaatii, että joku todella on kuollut taikomisen seurauksena.

Ruotsin keskiaikaisista maanlaeista sen enempää *Maunu Eerikinpojan maanlaki* kuin *Kuningas Kristoferin maanlakikaan* ei tunne muunlaista noituutta kuin perinteisen pahantahtoisen *maleficiumin*. Kummassakaan näistä lakikokoelmista ei ole mainintaa liitosta paholaisen kanssa tai lentävistä noidista.¹⁰⁷ Myöskään *Raamattu* ei tunne lentäviä noitaita, mutta silti suurten noitavainojen käynnistymistä Ruotsissa katsotaan vauhdittaneen Mooseksen lain käyttöönotto toissijaiseksi oikeuslähteeksi ”erinäisten”¹⁰⁸ törkeiden rikosten kohdalla vuonna 1608.¹⁰⁹ Heikki Ylikangas katsoo syyksi lain ankaroittamiselle pyrkimyksen kasvattaa kuninkaan ja esivallan mahtia. Kaarle IX piti pyrkimyksiään ja Jumalan käskyjä yhtä identtisinä kuin rikos ja synti.¹¹⁰

Kaikessa ankaruudessaan tätä lainsäädäntöä ei kuitenkaan noudatettu, sillä alioikeudet pitäytyivät mieluummin maantavoissa, ja monet kuolemantuomiot lievennettiin sakoiksi.¹¹¹ Lainoppineet suhtautuivat kriittisesti kidutuksen käyttöön tunnustusta hankittaessa, mutta Ruotsissa noituudesta syytettyjä kidutettiin, joskaan ei säännönmukaisesti. Koska syytetyn omaa tunnustusta pidettiin ehdottoman tärkeänä, ja kyseessä kuitenkin oli rikos valtiota ja

¹⁰⁴ KKM, Törkeitten asiain kaari, 6.

¹⁰⁵ Sakon ankaruutta voi arvioida vertaamalla summaa Rauhavalan kaareen kohtaan 40, jonka mukaan ”joka ryöstää puolen markan arvosta menettäköön päänsä”.

¹⁰⁶ KKM, Törkeitten asiain kaari, 15.

¹⁰⁷ Heikkinen 1969, 51; Nenonen 1992, 223, 258.

¹⁰⁸ Tahallinen tappo, huoruus, noituus ja rikkomukset neljättä käskyä vastaan, Ylikangas 1983, 155.

¹⁰⁹ Ylikangas 1983, 155; Nenonen 1992, 265; Matikainen 2002, 54; Hentilä et. al. 2002, 106; Aalto 2006, 245; Ylikangas 2007, 80.

¹¹⁰ Ylikangas 1983, 154.

¹¹¹ Ylikangas 1983, 155; Nenonen 1992, 266.

hallitsijaa, tai ainakin Jumalaa vastaan, kidutus katsottiin oikeutetuksi. Nenonen huomauttaa, että keskiajalla kidutusta käytettiin lähinnä yläluokan keskinäisissä välienselvittelyissä, ei noita-oikeudenkäynneissä.¹¹²

Lainsäädännössä tapahtuneet muutokset eivät selitä uuden noitaopin esiinmarssia tai noita-oikeudenkäyntien määrän kasvua, sillä yksikään laki ei tunne lentäviä noitia sen enempää kuin *Raamattukaan*. Suurempi syyllinen lienee oikeusjärjestelmän muuttuminen akkusatorisesta inkvisitoriseen suuntaan. Keskiajalta peräisin olevassa akkusatorisessa oikeusjärjestelmässä vahingon kärsijä tai hänen omaisensa toimi syyttäjänä, ja väärästä syytöksestä seurasi ankara rangaistus. Noituuden kaltaisen vaikeasti todistettavan rikoksen kohdalla tämä hillitsi innokkuutta esittää syytöksiä, sillä syyttäjä oli suuressa vaarassa joutua itse maksumieheksi. Vaikeimmissa riitatilanteissa saatettiin turvautua niin sanottuun ”jumalantuomioon”, jossa riidan osapuolet osallistuivat tuskallisiin kokeisiin, esimerkiksi kuumen raudan kanton. Jumalan oletettiin säästävän oikeassa olevan osapuolen palovammoilta. Samanlaisesta jumalantuomio-ajattelusta on kyse myös vesikokeessa, jolla pyrittiin paljastamaan noitia vielä uuden ajan alun noitavainoissa.¹¹³

Ennen keskusjohtoista oikeusjärjestelmää suomalaiset vahingoittavaa taikuutta koskevat noituussyytökset ratkottiin pienyhteisöjen sisällä, eikä oikeudenkäynneillä ollut edes mahdollisuutta eskaloitua vainoiksi jo pelkästään yhteisöjen pienen koon vuoksi. Nenonen esittää, että keskiajalla noita-oikeudenkäyntiä tyypillisempi tapa ratkoa noituustapaukset yhteisön sisällä oli turvautua vastataikoihin (ajoittain väkivallan muodossa). Toisaalta hän arvelee, että noitauskko itsessään saattoi olla yhteisön tapa purkaa legitiimisti vihaa poikkeavaa jäsentään kohtaan.¹¹⁴ Tokoinakin tapauksessa on selvää, että yhteisö haluaa hänestä eroon.

Uuden ajan alussa monissa Euroopan maissa akkusatorinen oikeusjärjestelmä korvautui hiljalleen inkvisitorisella, ja samalla valtiovallan rooli oikeudenkäynneissä korostui. Enää syyttäjäksi ei tarvittu vahingon kärsinyttä yhteisön jäsentä, vaan esivalta saattoi yleiseen tietoon tulleen syytöksen pohjalta nostaa syytteen. Samalla kynnys esittää noituussyytöksiä madaltui, kun todennäköisyys joutua tilille väärästä syytöksestä väheni.¹¹⁵ Suomessa ja muualla Pohjoismaissa akkusatorinen oikeusjärjestelmä piti pintansa vielä uuden ajan alussa,

¹¹² Heikkinen 1969, 63; Nenonen 2006, 91.

¹¹³ Nenonen 2006, 93-95.

¹¹⁴ Nenonen 1992, 228, 231.

¹¹⁵ Nenonen 1992, 227; Nenonen 2006, 95; Toivo 2006, 19.

mutta valtiovallan rooli korostui silti. Ruotsalaisten noituuskomissioiden toiminta oli muodoltaan jo hyvin lähellä inkvisitorista oikeuskäytäntöä.¹¹⁶ Tokoin aikana oikeusprosessi saattoi alkaa yhtä hyvin yksityisestä kanteesta kuin virkavallan esittämästä syytöksestä, mutta noitaoikeudenkäynti päättyi todennäköisemmin tuomioon esivallan toimiessa syyttäjänä. Näin myös Tokoin tapauksessa, sillä yksi hänen kuolemantuomioonsa johtaneista syytöksistä oli hengellisen säädyn pilkkaaminen, ja tällaisissa tapauksissa oli mielekkäämpää, että yksityisen syyttäjän sijasta syyttäjänä toimi virkavalta.¹¹⁷

Vuonna 1623 perustetun Turun hovioikeuden tarkoituksena oli yhdenmukaistaa alueen oikeuskäytäntöjä. Samalla kuolemantuomioiden lieventämisoikeus siirtyi alioikeuksilta hovioikeudelle. Ajatuksena on ehkä ollut vähentää alioikeuksien paikallisista yhteisön jäsenistä koostuvan lautakunnan mahdollisuuksia suorittaa oikeusmurhia, mutta samalla vastuu tuomion vahvistamisesta siirtyi kauas käräjäpaikalta. Hovioikeus tutustui oikeustapauksiin ainoastaan pöytäkirjojen perusteella tapaamatta sen enempää syytettyjä kuin syyttäjiäkään.¹¹⁸ Ylikangas esittää, että Mooseksen laista tukea saava rangaistusten koveneminen olisi näkynyt jo Kustaa Vaasan ajoilta lähtien. Toisaalta alioikeuksien langettamista tuomioista alle 10% oli kuolemantuomioita ja niistäkin suurimman osan hovioikeus muutti lievemmiksi rangaistuksiksi. Samalla sakkorangaistusten muuttaminen lieviksi ruumiinrangaistuksiksi yleistyi. Tämän arvellaan johtuvan tuomittujen maksukyvyyn heikkenemisestä tavallisen kansan köyhtyessä ja sakkojen suorittamisen käydessä mahdottomaksi.¹¹⁹

Oletukseni Tokoin kohtalaisesta varakkuudesta perustuu osittain siihen, ettei oikeudenkäyntipöytäkirjoissa ole viitteitä hänelle määrättyjen sakkojen maksamatta jäämisestä tai ruumiinrangaistukseksi muuttamisesta.¹²⁰ Pohjanmaalla noituudesta syytetyistä reilu 13% sai kuolemantuomion alioikeudessa, näistä valtaosa paholaiskulttisyöttöksiä. Heikkinen tuntee tältä alueelta vain yhden tapauksen, jossa kuolemaan tuomittu on ollut talonpoika. Tokoilla lienee kyseenalainen kunnia olla tuo ainoa ryhmänsä edustaja. Nenonen kuitenkin huomauttaa, että vaikka noituudesta jaettiin kuolemantuomioita harvakseltaan,

¹¹⁶ Nenonen 2006, 97.

¹¹⁷ KA, Pohjoispohjanmaan tuomiokunnan renovoidut tuomiokirjat, Lohtajan kesäkäräjät 18.–20.8.1681, 938; Nenonen 1992, 113, 131.

¹¹⁸ Ylikangas 1983, 157–158; Nenonen 1992, 273; Hentilä et.al. 2002, 106; Ylikangas 2007, 71.

¹¹⁹ Ylikangas 1983, 153; Nenonen 2006, 92; Toivo 2006, 13.

¹²⁰ KA, Pohjanmaan tuomiokunnan renovoidut tuomiokirjat, Lohtajan talvikäräjät 25.7.1663, 345v; KA, Pohjanmaan tuomiokunnan renovoidut tuomiokirjat, Lohtajan talvikäräjät 26.1.1664, 494v.

jokaisen oikeudenkäyntinsä hävinneen noidan taustalla oli muita häviäjiä, puoliso, vanhemmat, sisarukset, lapset.¹²¹ Tokoin kohdalla tosin suurimman metelin kokemastaan tappiosta nostaa hänen perinnöttömäksi jäänyt vävynsä.¹²²

Koska Pohjois-Pohjanmaalla käytössä ollut oikeusjärjestelmä oli yhä pääpiirteiltään akkusatorinen, ei noituussyytöksiä esitetty kevein mielin. Ensimmäisten noituushuhujen liikkeelle lähdöstä saattoi kulua vuosia ennen kuin todisteita katsottiin olevan tarpeeksi syytteen esittämiseen. Näin myös Tokoin tapauksessa. Jo vuonna 1663 pidetyssä oikeudenkäynnissä hänellä vaikuttaa olevan noidan maine, mutta kuluu vielä 20 vuotta ennen kuin yhteisön mielipide on lopullisesti kääntynyt häntä vastaan. Järjestelmässä, jossa oikeudella on yhteiskunnallisen sovittajan rooli, tätä mielipidettä kuunneltiin tarkasti.¹²³ Muualla Euroopassa noituussyytökset rakentuivat usein nimettömille ilmiannoille, mutta suomalaisessa oikeusjärjestelmässä tällainen menettely ei toiminut. Sekä syyttäjä että syytetty olivat yhteisön jäseniä, ja vaikka tuomari ja kirjuri edustivat virallista esivaltaa ja oppinutta luokkaa, Käräjäkaari määrää, että ”kaikkien todistajien, valanvannoijen ja lautakunnan jäsenten on oltava vakinaisesti asuvia miehiä”¹²⁴, siis käytännössä paikallisia talonpoikia.¹²⁵

Suoran syytöksen lisäksi noituustapaukset saattoivat tulla käräjille myös kunnianloukkausjutuina. Liikkeellä olevien huhujen vaikeuttaessa yksilön elämää yksinkertaisin tapa puhdistautua syytteistä oli haastaa huhujen levittelijä oikeuteen perättömistä syytöksistä.¹²⁶ Yhdenlaisesta kunnianloukkausjutusta on kyse myös Tokoin ensimmäisessä oikeudenkäynnissä, sillä käsittely alkaa hänen syyttäessään Matti Kotkaa ketunrautojensa varastamisesta. Kotka puhdistautuu häntä vastaan esitetyistä syytteistä ja osoittaa samalla Tokoin olevan syyllinen noituuteen.¹²⁷

Kunnianloukkauksen lisäksi toinen tapa päätyä käräjille oli joutua jonkun jo syytetyn ilmiantamaksi. Valpuri Stefanintyttären syytöksiin Tokoi vastasi syyttämällä Valpurin itsensä tilanneen häneltä suolanlukua. Tokoi kertoo lukeneensa suolaa myös Pekka Antinpojalle ja Marketta Niilontyttäreille sanoen ”Masta mahiset tulewat, ma meiden äiti ja mahan hein jäl lens

¹²¹ Heikkinen 1969, 263-264; Nenonen 2007, 113.

¹²² KA, Pohjois-Pohjanmaan tuomiokunnan renovoidut tuomiokirjat, Lohtajan kesäkäräjät 16.–18.9.1682, 699.

¹²³ Eilola 2003, 279, 291.

¹²⁴ KKM, Käräjäkaari, 33. §1.

¹²⁵ Toivo 2006, 20.

¹²⁶ Heikkinen 1969, 246.

¹²⁷ KA, Pohjanmaan tuomiokunnan renovoidut tuomiokirjat, Lohtajan kesäkäräjät 25.7.1663, 343v, 345v.

wiekön Jesus Christus quin se tyhiest tullåt on”. Pekka ja Marketta saavat kumpikin huiman 40 markan sakon Tokoin noituuksiin sekaantumisesta.¹²⁸ Varsinkin miesnoidilla todennäköisin syy joutua käräjille oli syytös vahingoittavasta taikuudesta, jonka takana oli usein riita yhteisön sisällä. Tämä ilmiö näkyy oikeastaan kaikissa Tokoin noitaoikeudenkäynneissä. Hän on toistuvasti ollut riidoissa naapureittensa kanssa, ja nämä syyttävät häntä milloin kasvimaan pilaamisesta, milloin punataudin nostattamisesta.¹²⁹ Joskus syytteen nostamiseen riitti pelkkä uhkaus, kuten Matti Henrikinpojan vaimon tullessa hulluksi Tokoin uhattua Mattia itseään. Törkeitten asiain kaari määrää tällaisessa tilanteessa rangaistuksen mahdollisesta noituudesta, ”sillä siitä on uskottava pahaa, joka toista uhkailee”.¹³⁰

Vaikka noitaoikeudenkäynnit hiipuivatkin 1690-luvulle tultaessa, vielä vuoden 1734 laki määräsi kuolemantuomion noituudella surmaamisesta. Suomen rikoslaista ammattimainen taikuuden harjoitus on poistunut rikosnimikkeenä vasta vuonna 1998.¹³¹

¹²⁸ KA, Pohjoispohjanmaan tuomiokunnan renovoidut tuomiokirjat, Lohtajan kesäkäräjät 18.–20.8.1681, 928, 935-936; Heikkinen 1969, 246.

¹²⁹ KA, Pohjanmaan tuomiokunnan renovoidut tuomiokirjat, Lohtajan kesäkäräjät 25.7.1663, 345; KA, Pohjoispohjanmaan tuomiokunnan renovoidut tuomiokirjat, Lohtajan kesäkäräjät 18.–20.8.1681, 914.

¹³⁰ KKM, Törkeitten asiain kaari, 13; Nenonen 1992, 148, 234, 238; Ylikangas 2007, 83.

¹³¹ Nenonen 1992, 225; FINLEX.

4. Puhdistusvalat

4.1 Myötävannomislainsäädäntö

Tässä alaluvussa selvitän, mitä laki ja *Tuomarinohjeet* myötävannomisesta määräisivät. Alaluvussa 4.2 tarkastelen lähemmin, kuinka myötävannomista säätelevät lait toteutuivat käytännössä, ja kuinka niitä käytettiin Tokoin oikeudenkäynneissä.

”Nyt huhutaan yleisesti jonkun tehneen pahan teon tai rikoksen, millaisen tahansa: jos hänet viedään siitä käräjiin, tulee hänen ensimmäisillä käräjillä tarjota valaa sen mukaan kuin rikos on.”¹³² Näin määrätään myötävannomisesta *Kuningas Kristoferin maanlain* käräjäkaaressa. Kun pahasta teosta tai rikoksesta ei ollut todisteita, pelkät huhut riittivät tapauksen nousemiseen oikeusjutuksi. Vaikka Tokoin tiedettiin syyllistyneen taikoihin jo ennen ensimmäistä oikeudenkäyntiään, koskivat syytökset varsin konkreettisia tekoja. Tokoi on pahoilla sanoillaan aiheuttanut Juhon vaimon synnytyskivut, saanut Matti Luoman härän sairastumaan ja pilannut Olli Luoman kasvimaan.¹³³ Vasta vajaat 20 vuotta myöhemmin Tokoin maine on muuttunut niin huonoksi, että syytteeksi riittää, kun Olli Luoma sanoo pitävänsä häntä täytenä noitana.¹³⁴

Tilanteessa, jossa todistusaineisto ei riittänyt tuomitsemiseen, syytöksistä saattoi puhdistautua valalla. Vielä vuonna 1663 Tokoille annettiin tämä mahdollisuus. Hänen tulee puhdistautua esitetyistä syytöksistä kahdentoista miehen valalla itse kahdentenatoista.¹³⁵ Vaadittujen vannonien määrä riippui rikoksesta, josta valalla puhdistautujaa oli syytetty. Pienemmistä rikoksista saattoi selvitä kolmen miehen valalla itse kolmantena, mutta törkeistä rikoksista, kuten noituudesta, vannonajäärä oli kaksitoista.¹³⁶ Vaikka Tokoi vielä oikeudenkäyntiensä alussa saikin tilaisuuden puhdistusvalaan, on selvää, ettei yhteisö enää luottanut häneen. Hän sai kokoon vain kaksi todistajaa, ja joutui maksamaan 40 markkaa sakkoa,¹³⁷ koska ”se, joka

¹³² KKM, Käräjäkari, 19.

¹³³ KA, Pohjanmaan tuomiokunnan renovoidut tuomiokirjat, Lohtajan kesäkäräjät 25.7.1663, 343, 344, 345.

¹³⁴ KA, Pohjoispohjanmaan tuomiokunnan renovoidut tuomiokirjat, Lohtajan kesäkäräjät 18.–20.8.1681, 916.

¹³⁵ KA, Pohjanmaan tuomiokunnan renovoidut tuomiokirjat, Lohtajan kesäkäräjät 25.7.1663, 345v.

¹³⁶ KKM, Törkeitten asiain kaari, 15; Eilola 2003, 266, 293.

¹³⁷ KA, Pohjanmaan tuomiokunnan renovoidut tuomiokirjat, Lohtajan talvikäräjät 26.1.1664, 494.494v.

tarjoaa puhdistusvalaa eikä hänelle määrättyä päivänä ja määrättyssä paikassa sitä tee, julistettakoon syylliseksi”¹³⁸.

Myötävannoista laki määräsi samoin kuin lautamiehistä, että heidän tuli olla hyvämaineisia paikallisia talonpoikia. Heidän tuli tuntea syytetty ja tapaus, josta häntä syytettiin, mutta he eivät saaneet olla jäävejä esimerkiksi ystävyys- tai sukulaisuuden vuoksi. *Tuomarinohjeessa* myös edellytettiin, että tuomari selvittäisi, ovatko valan vannot kunnialliseksi tunnettuja, tai onko jollain heistä jotain vannomisen kohdetta vastaan. Vihamiehen vannoma vala ei ollut pätevää.¹³⁹ *Tuomarinohjeet* koonnut Olavus Petri ei ollut oikeusoppinut vaan ruotsalainen teologi ja uskonpuhdistaja, eivätkä hänen laatimansa ohjeet ole lakipykälä vaan kehotuksia, joista suurin osa on kuitenkin ajan saatossa päätynyt osaksi virallista lakitekstiä.¹⁴⁰

Matikainen arvelee, että keskiajalla germaanisessa oikeudessa myötävannominen toimi ennemmin suvun kosto-oikeuden ilmentymänä kuin todisteena, sillä silminnäkijän kertomus ei vastannut valatodistajia. Näin siis tarpeeksi vahva sukuyhteisö saattoi vannomalla saada kenet tahansa tuomittua. Ylikangas huomauttaa, että vaikka maanlaki vaati enintään kaksitoista vannot, paikalliset oikeuskäytännöt saattoivat sallia jopa 150 vannot. On selvää, että tällaisen vannotjoukon pystyi keräämään koolle vain suureen ja vahvaan sukuun kuuluva henkilö. Ylikankaan mukaan vannomisprosessin tarkoituksena ei ollutkaan totuuden selvittäminen, vaan punnita suvun lojaalisuus syytetyille ja valmius asettua tämän tekojen taakse. Uuden ajan alussa oikeusoppineet olivat alkaneet pitää myötävannomista viimeisenä keinona, eivätkä enää katsoneet mahdolliseksi ohittaa silminnäkijän todistusta. Kun oikeudenkäynnin tavoitteeksi muodostui sovinnon sijasta totuuden selville saaminen, muuttui valan vannominen todistelukeinoksi, joka ei Ylikankaan mukaan sopinut uuteen oikeusjärjestelmään. *Tuomarinohjeissakin* määrättiin, ettei puhdistusvalaa tarvita tilanteessa, jossa on selviä todisteita. Tosin myöskään pelkät huhupuheet eivät Olavus Petrin mukaan riittäneet valalle vaatimiseen.¹⁴¹

Tuomarinohjeiden suhtautuminen myötävannomiskäytäntöön vaikuttaa kaiken kaikkiaan vastahakoiselta. Petri kehottaa tarkoin harkitsemaan, ennen kuin oikeusjuttua aletaan ratkaista

¹³⁸ KKM, Käräjäkaari, 34, §1.

¹³⁹ Petri 2001, 88-89, 100; Matikainen 2002, 125.

¹⁴⁰ Ylikangas 1988, 9.

¹⁴¹ Ylikangas 1988, 51-52; Petri 2001, 78, 90; Matikainen 2002, 123-124; Aalto 2006, 234-235; Ylikangas 2007, 83.

pelkän valan perusteella, ja kieltää päästämästä ketään valalle kevein perustein, ”sillä on pelättävä, että missä usein vannotaan, siellä vannotaan usein vääriäkin valoja”¹⁴² Petri katsoo, että kantajan ja vastaajan todistukset ovat yhdenvertaiset, ja jos syyttäjällä ei ole todisteita syytöksensä tueksi, riittää, että syytetty kieltää syyllisyytensä. Tällaisessa tilanteessa ketään ei voi vaatia valalle. Jos syyttäjällä on tarjota ”puolikas todistus”, eli hänellä oli syytteelleen yksi todistaja, valalla puhdistautuminen voidaan sallia, kun taas selvää todistusta, eli kahta tai useampaa todistajaa vastaan vannominen ei käy, vaan syytetty pitää julistaa syylliseksi.¹⁴³ *Tuomarinohjeet* siis lähtökohtaisesti sallivat puhdistusvalan vain, jos oikeusprosessi uhkaa muuten ajautua umpikujaan todisteiden puutteessa. Tuomarinohjeet kieltävät myös valan vannomisen toista valaa vastaan, ja aivan erityisesti kielletään oikeusjutun valalla ratkaisu tilanteessa, jossa vannota voi hyötyä rahallisesti valansa onnistumisesta.¹⁴⁴

Näistä *Tuomarinohjeiden* myötävannomista koskevista rajoituksista ja määräyksistä on havaittavissa, että oikeusoppineet pitivät jo keskiajan loppupuolella myötävannomiskäytäntöä epäluotettavana todistusmenettelynä. Vanhaa oikeuskäytäntöä ei kuitenkaan käynyt kieltäminen vain siksi, että lainlukijat eivät siitä pitäneet. Vaikka myötävannomisinstituutio lakkautettiin virallisena oikeusmenettelynä 1690-luvulla, maaseudun alioikeudessa sitä pidettiin vielä pätevänä todistuskeinona Tokoin käräjöidessä noitasyytöksiä vastaan.

Oppineiden sota myötävannomista vastaan oli kuitenkin jo alkanut, samoin kuin virkavallan yritykset tukahduttaa noitaoikeudenkäyntien aalto. Ruotsissa noitaoikeudenkäyntien todistajista erottui poikkeuksellinen ryhmä, joka koostui 5-15-vuotiaista lapsista. Näitä lapsitodistajia tutkinut Eilola kirjoittaa, ettei uuden ajan alussa lapsia nähty todistajina oikeudessa juuri missään muualla kuin noitaoikeudenkäynneissä.¹⁴⁵ Vuonna 1671 määrättiin, ettei hyvämaineista ihmistä voinut tuomita noituudesta pelkästään lapsitodistajien lausuntojen perusteella, ja samalla esitettiin, että paholainen saattaisi huijata syyttömänä noituudesta syytetyn tunnustamaan syyllisyytensä. Olisihan paholaisen mielen mukaista, että mahdollisimman moni syytön kuolisi noitana. Samanlaista huijausta pelättiin myös myötävalojen kohdalla, sillä olihan suuri vaara, että joku tietämättään vannota väärän valan ja asettaisi samalla oman sielunsa vaaraan.¹⁴⁶ *Tuomarinohjeissaan* Petri ehdottaakin, että

¹⁴² ”Ty thet är befructandes, at ther offta ganges lagh, ther skee ock offta falska edhar”, Petri 2001, 80.

¹⁴³ Ylikangas 1988, 55; Petri 2001, 82.

¹⁴⁴ Ylikangas 1988, 54; Ingen må swäria sigh peninga til”, Petri 2001, 82.

¹⁴⁵ Eilola 2009, 27, 32; Lappalainen 2013, 174-175.

¹⁴⁶ Heikkinen 1969, 68; Matikainen 2002, 45, 123, 128.

syyttömäksi vannomisen sijaan myötävannojen pitäisi vannon *uskovansa syytetyn syyttömäksi* sen perusteella, mitä he asiasta tietävät. Näin ainoastaan syyttömyyttään vakuuttava syyllinen vannoisi väärin, eikä yksi väärä vala suututtaisi Jumalaa yhtä pahasti kuin kahdentoista miehen väärä vala.¹⁴⁷

¹⁴⁷ Valan vannomisen muoto; Jagh bedher migh så Gudh til hielpa, at hans eedh är reen och icke meen” Hänen valansa on oikea eikä väärä, niin totta kuin Jumala minua auttakoon. Tuomarinohje suosittelee muotoa ”Jagh bedher migh så Gud hielpa, at aff the skäl och lijknelse, som iagh weet aff sakena och aff the vmgengelse, sen iagh haffuer hafft medh thenna mannen, troor iagh, at hans eedh är reen och icke meen” Sen nojalla, mitä asiasta tiedän ja kun tunnen henkilökohtaisesti syytetyn, luotan siihen, että hänen valansa on oikea eikä väärä, niin totta kuin Jumala minua auttakoon, Petri 2001, 92-93.

4.2 Myötävannomisen toteutuminen käytännössä

Ensimmäisessä oikeudenkäynnissään Tokoilla havaittiin olevan noidan maine yhteisönsä keskuudessa. Häntä ei voitu täysin vapauttaa syytöksistä, joita Luoman veljekset Matti ja Olli sekä Ollin Juho-poika olivat häntä vastaan esittäneet. Toisaalta, ainoat todisteet Tokoin syyllisyydestä olivat näiden miesten todistukset sekä yleisesti tunnetut huhupuheet. Matti ja Olli Luoma olivat Tokoin vaimon veljiä, ja Juho vielä kaiken lisäksi hänen entinen ystävänsä. Jos pelkästään Juhon kertomuksen Tokoin hänen vaimolleen lähettämästä kirouksesta olisi pitänyt riittää osoittamaan tuomarille, että Luoman miehet olivat riidoissa Tokoin kanssa. Kaikin puolin näiden miesten olisi lain edessä pitänyt olla jäävejä todistamaan Tokoita vastaan. Tokoin ensimmäinen oikeudenkäynti kuitenkin havainnollistaa, kuinka merkittävä asema myötävannomiskäytännöllä hänen kyläyhteisössään oli, sillä laki ja oikeus saivat väistyä maantavan tieltä, ja Tokoi määrättiin puhdistautumaan häntä vastaan esitetystä syytöksistä valalla.¹⁴⁸

Täysin vailla ystäviä Tokoi ei kuitenkaan ollut, sillä talvikäräjillä 1664 hänen puolestaan suostui puhumaan kaksi miestä, Olavi Peerinpoika sekä Simo Laurinpoika. Jostain toisesta rikoksesta syytettäessä näiden kahden vannon ja Tokoin oma todistus olisi riittänyt vapauttamaan tuomioon, mutta noituus oli konnantyö, ja Tokoin puhdistusvala jäi yhdeksää vannonjaa vajaaksi.¹⁴⁹ Myötävannomisinstituutio oli kehittynyt yhteisön luottamuksen mittariksi, ja jos tarvittavaa vannonjien määrää ei saatu kokoon, oikeus katsoi, että yhteisö puolsi syylliseksi julistamista. Ylikangas esittää omassa tutkimuksessaan, että varakas ja vahvaan sukuun kuuluva henkilö saattoi odottaa saavansa helposti kokoon vaaditun todistajamäärän, kun taas köyhää ja heikossa asemassa olevaa myötävannomiskäytäntö sortui.¹⁵⁰

Tokoin tapaus kuitenkin puhuu tätä teoriaa vastaan. Kuten olemme jo aiemmin todenneet, hän oli varakas henkilö, ja hänellä oli avioliiton kautta siteitä seudun tärkeimpiin sukuihin. Hänen kohdallaan merkittäväksi tekijäksi myötävalassa epäonnistumisessa nousi eripura koko yhteisön kanssa. Tokoin tavoin huonomaineisen ja kyläyhteisönsä kanssa riidoissa olevan oli vaikeaa saada todistajia puhuman puolestaan, sillä seura leimasi kaltaisekseen, eikä kukaan

¹⁴⁸ KA, Pohjanmaan tuomiokunnan renovoidut tuomiokirjat, Lohtajan kesäkäräjät 25.7.1663, 345v.

¹⁴⁹ KA, Pohjanmaan tuomiokunnan renovoidut tuomiokirjat, Lohtajan talvikäräjät 26.1.1664, 494-494v.

¹⁵⁰ Ylikangas 1988, 52.

halunnut oman maineensa kärsivän Tokoin kaltaisen ihmisen puolustamisesta. Jos syytetty vielä kaiken lisäksi tiedettiin tai uskottiin syylliseksi, sitä vastentahtoisemmin kukaan suostui häntä oikeudessa puolustamaan. Väärän valan vanhojaa odotti rangaistus, jos ei oikeuden toimesta, niin viimeistään kuolemanjälkeisessä elämässä.¹⁵¹

Eilola on tutkinut omassa väitöskirjassaan noidaksi leimautumisen prosessia ja havainnut, etteivät noituussyytökset syntyneet nopeasti eivätkä tyhjästä. Tokoillakin oli takanaan isänsä noitamaineen taakka sekä oma maineensa taikojana. Hänen ensimmäisestä noitaoikeudenkäynnistään kului melkein kaksikymmentä vuotta, ennen kuin noidan maine oli niin tahrannut hänen kunniansa, että yhteisö oli valmis poistamaan hänet keskuudestaan. Eilola esittääkin, että kerran noidan maineeseen joutunut säilyi ihmisten mielessä noitana, ja käsityksen vakiintuessa, noitaoikeudenkäyntien seurattua toistaan, yhteisö tuli lopulta tarpeeksi vakuuttuneeksi syytetyn syyllisyydestä.¹⁵²

Tokoi ei ollut kuitenkaan ainoa, joka joutui häntä vastaan käydyissä noitaoikeudenkäynneissä turvautumaan myötävalaan. Tutustumme nyt lyhyesti Riitta Laurintyttären tapaukseen, sillä hänen tarinansa antaa mielenkiintoista perspektiiviä sille, millaisella vakavuudella noituuteen suhtauduttiin, ja kuinka suuri rooli sillä loppujen lopuksi oli Tokoin ja hänen yhteisönsä välisessä riidassa. Riitta Laurintytär oli paikallisen sepän sisar, ja siskojakin hänellä oli kaksi tai kolme. Tokoin kanssa Riitta oli asioinut joitain vuosia ennen Tokoin ensimmäistä noitaoikeudenkäyntiä, mutta ilmeisesti nämä kaksi eivät tunteneet kovin hyvin, sillä Tokoin ei muistanut varmaksi, oliko ollut tekemisissä Riitan vai jonkun hänen siskonsa kanssa.¹⁵³ Ensimmäisen kerran Riitan nimi nousee esiin oikeudenkäynnissä, jossa Tokoi tuomitaan kuolemaan. Riitta liittyy samaan kuoroon muiden Tokoita syyttelevien kyläläisten kanssa ja valittaa tämän käyttämistä taikakeinoista. Syyte osuu kuitenkin Riitaan itseensä, sillä oikeus katsoo hänen teettäneen noidantöitä Tokoilla. Riitta joutuu maksamaan kolme markkaa sakkoa.¹⁵⁴

Seuraavan kerran Riitta ja Tokoi kohtaavat oikeudessa seuraavana talvena. Tokoin kuolemantuomio on tuolloin hovioikeuden käsittelyssä, ja kaikesta päätellen sekä hän että

¹⁵¹ Eilola 2003, 293.

¹⁵² Eilola 2003, 294.

¹⁵³ KA, Pohjois-Pohjanmaan tuomiokunnan renovoidut tuomiokirjat, Lohtajan talvikäräjät 16.–17.1.1682, 75.

¹⁵⁴ KA, Pohjois-Pohjanmaan tuomiokunnan renovoidut tuomiokirjat, Lohtajan kesäkäräjät 18.–20.8.1681, 927–928, 939.

hänen yhteisönsä ovat varmoja, että tuomiota lievennetään. Mikään Tokoin käytöksessä ei viittaa hänen uskovansa teloitetuksi muutaman kuukauden kuluttua. Oikeuskäsittely lähtee liikkeelle huhusta, jonka mukaan Riitta on valittanut Tokoilta kipeään jalkaansa saamastaan huonosta parannusta. Tokoi puolustelee taikaansa täysin päteväksi, kun taas Riitta edellisestä oikeudenkäynnistä viisastuneena väittää, ettei hänen jalkansa edes ole ollut kipeä, saati että hän olisi Tokoilta pyytänyt siihen parannusta. Jos hän ei ole pyytänyt Tokoilta parannusta, ei hän ole myöskään voinut valittaa taian epäonnistumisesta.¹⁵⁵

On huomattavaa, että vaikka Riitta oli jo aikaisemmin tuomittu sakkoihin Tokoin taikojen ostamisesta, tällä kertaa yhteisö nousee puolustamaan häntä oikeuden edessä. Itse Kälviän kirkkoherra vakuuttaa, että Riitta tunnetaan hyvänä ihmisenä, eikä kirkkoherra usko hänen sekaantuneen Tokoin taikuuteen tai pahan puhumiseen jo kuolemaan tuomitusta noitaukosta. Tässä näkyy selvästi Riitan ja Tokoin ero yhteisönsä jäsenenä. Molemmat kyllä tiedettiin syyllisiksi, mutta Riitan syyllisyys oli lievempää laatua. Hän oli ainoastaan ostanut Tokoin palveluita niin kuin luultavasti moni muukin kyläläisistä ja alueen papeista. Riitasta pidettiin, hänet haluttiin säilyttää yhteisön jäsenenä. Oikeus määräsi Riitan puhdistautumaan kolmen vanhojan valalla itse kolmantena.¹⁵⁶ Oletan Riitan onnistuneen valassa, koska kirkkoherra oli jo valmis puhumaan hänen puolestaan. Kolmannen vanhojan löytäminen lienee ollut helppoa.

Riitan tapauskertomus osoittaa, ettei lain kirjainta aina tulkittu aivan kirjaimellisesti paikallisissa oikeuksissa. Lain mukaan myötävannojen piti olla nimenomaan miehiä, ja ainoa tilanne, jossa nainen saattoi joutua vannomaan oikeuden edessä, oli syyte lapsenmurhasta, josta kaksitoista kunnialliseksi tunnettua naista saattoi vannoa syytetyin vapaaksi. Tällaisessa naisten maailmaa koskevassa tapauksessa laki oli valmis tekemään poikkeuksen miestodistajien vaatimuksesta.¹⁵⁷ Silti Riitan annetaan vannoa omasta puolestaan syytöksessä, joka on vakavuudeltaan sen verran vähäinen, ettei vanhojia tarvita kuin kolme. Toisaalta, oikeus on ehkä katsonut tarkemman lainnoudattamisen tarpeettomaksi, koska Riitta olisi todennäköisesti saanut useammankin miehen vannomaan puolestaan. Kolmen vala on pelkkä muodollisuus, jolla Riitan maine puhdistetaan.

¹⁵⁵ KA, Pohjois-Pohjanmaan tuomiokunnan renovoidut tuomiokirjat, Lohtajan talvikäräjät 16.–17.1.1682. 75.

¹⁵⁶ KA, Pohjois-Pohjanmaan tuomiokunnan renovoidut tuomiokirjat, Lohtajan talvikäräjät 16.–17.1.1682. 76.

¹⁵⁷ Matikainen 2002, 124.

Ruotsin laki salli kidutuksen, mutta kuten luvussa 3.3 mainittiin, noituustapauksissakin sitä käytettiin harvakseltaan. Ylikankaan mukaan keskiaikaiset lait eivät anna selkeitä ohjeita kiduttamisesta, koska oli selvää, etteivät mahtisuvut olisi suvainneet jäseniään kohdeltavan kaltoin oikeudessa. Uudella ajalla laintulkitsijat kuitenkin katsoivat, että selvin todistus noituudesta oli syytetyn tunnustus, ja helpoin tapa saada tunnustus oli kiduttaa syytettyä.¹⁵⁸

Matikainen esittää, että myötävalalle määräämistä voidaan pitää eräänlaisena henkisen kidutuksen muotona. Myötävalalla selvitettiin yhteisön luottamuksen aste, ja vallalle joutuja oli vaarassa joutua yhteisönsä hylkäämäksi, mikä olisi uuden ajan alun ihmisen maailmassa merkinnyt käytännössä samaa kuin kuolemantuomio.¹⁵⁹ Tokoillekin yhteisön luottamuksen menetys koitui kohtalokkaaksi. Hän epäonnistui puhdistusvalassaan riitaannuttuaan kyläyhteisönsä kanssa, kärsi vuosia noidan maineestaan ja tuomittiin lopulta kuolemaan. Hovioikeuden vahvistusta hänen kuolemantuomiostaan ei ole säilynyt, mutta kesäkäräjillä 1682 hänet mainitaan jo kuolleenksi.¹⁶⁰

¹⁵⁸ Ylikangas 1988, 58.

¹⁵⁹ Matikainen 2002, 128.

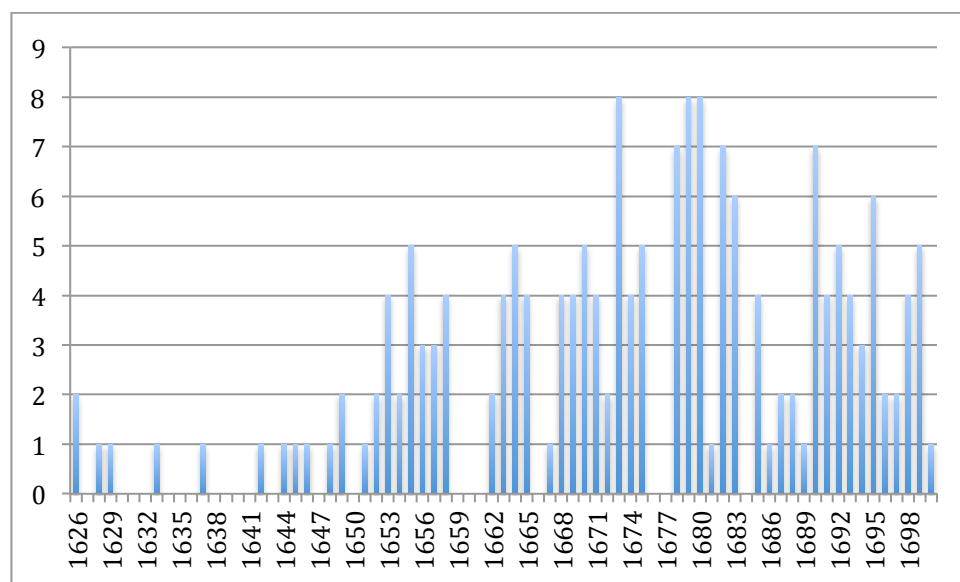
¹⁶⁰ KA, Pohjois-Pohjanmaan tuomiokunnan renovoidut tuomiokirjat, Lohtajan kesäkäräjät 16.–18.9.1682, 699.

4.3 Noitaoikeudenkäynneissä vannominen tilastoissa

Tässä alaluvussa tarkastelemme vielä myötävannomisoikeudenkäyntien määriä 1600-luvun Pohjois-Pohjanmaalla. Kuten luvussa 4.1 mainittiin, uuden ajan alussa myötävannomisinstituutio oli lainoppineiden silmissä jo vanhentunut oikeuskäytäntö, josta pyrittiin pääsemään eroon säätelemällä sen käyttöä tiukoilla rajoituksilla. Olisi helppoa olettaa, että väistymässä olevaan oikeuskäytäntöön turvauduttaisiin harvoin, ja sen käyttöä välteltäisiin. Ylikangaskin uskoo, että uuden ajan alussa keskusvallan voimistuessa ja oikeudenkäyntitapojen muuttuessa vannomiskäytäntö olisi menettänyt merkityksensä ja muuttunut epäkäytännölliseksi todistelukavaksi.¹⁶¹

Kaavio 1 on koottu Marko Nenosen väitöskirjansa liitteessä tarjoaman listan pohjalta havainnollistamaan, kuinka Pohjois-Pohjanmaalla käytyjen noitaoikeudenkäyntien määrä korreloi koko valtakunnan tilannetta. Oikeudenkäyntien määrässä näkyy selvä piikki 1660–1680-lukujen aikana, ja oikeudenkäyntien määrät vähenevät vuosisadan loppua kohden, kuten koko Euroopassa.

Kaavio 1 Noitaoikeudenkäynnit Pohjois-Pohjanmaalla vuosina 1626–1700¹⁶²

Kaaviosta on havaittavissa, että tarkastelun kohteena olevien noitaoikeudenkäyntien määrä ei mahdollista laajoja yleistyksiä. Noitaoikeudenkäyntien huippuvuosinakin Pohjois-

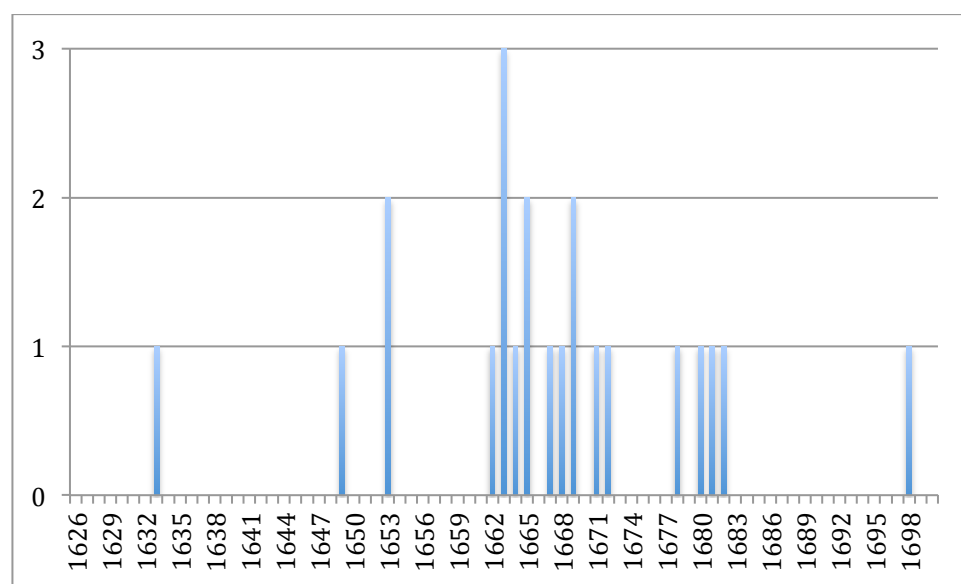
¹⁶¹ Ylikangas 1988, 52.

¹⁶² Nenonen 1992, 411-415, liite II.

Pohjanmaalla käytin vain kahdeksan noitaioikeudenkäyntiä vuodessa. Kaavio kuitenkin antaa ymmärtää, että noitaioikeudenkäyntien määrässä tapahtunut muutos jokseenkin vastaa koko Ruotsin ja Euroopan noitaioikeudenkäyntien määrissä tapahtuneita muutoksia.

Kaavion 2 olen koonnut vertaamalla Tuomiokirjakortistosta vala-hakusanalla löytyneitä myötävalaoikeudenkäyntejä Nenosen tarjoamaan noitaioikeudenkäyntien luetteloon. Sekä Tokoin että Riitan myötävannomistapaukset erottuvat taulukosta ainoina kyseisinä vuosina käytyinä myötävalaoikeudenkäynteinä, eikä myötävannomisen huippuvuodeltakaan tunneta kuin kolme noitaioikeudenkäyntiä, jossa olisi turvauduttu myötävalaan. Mitään kattavaa yleistystä ei myöskään näiden lukujen perusteella siis pysty tekemään, mutta huomiota tulee kuitenkin kiinnittää siihen, ettei myötävannominen ainakaan vähentynyt juuri ennen koko instituution lakkauttamista, kuten Ylikankaan teorian pohjalta olisi voinut olettaa. Päinvastoin, myötävaloja vannottiin erityisesti niinä vuosina, jolloin noitaioikeudenkäyntejä oli eniten. Tuomiokirjakortisto tuntee jopa tapauksen, jossa Pohjois-Pohjanmaalla on vannottu myötävala noitaioikeudenkäynnissä vuonna 1698, jolloin myötävannomiskäytäntö ei enää ollut lainvoimainen.

Kaavio 2 Myötävalat noitaioikeudenkäynneissä Pohjois-Pohjanmaalla 1626–1700¹⁶³

Noitaioikeudenkäyntien osalta myötävannomisten määrä vaikuttaisi siis löyhästi seuranneen noitaioikeudenkäyntien määrän muutosta. Tarkasteltaessa vala-hakusanalla löytyviä

¹⁶³ Nenonen 1992, 411-415, liite II; Arkistojen portti, tuomiokirjakortisto [http://wiki.narc.fi/portti/index.php/Tuomiokirjakortisto_%28Tuokko%29].

tuomiokirjakortteja, on havaittavissa, että useimmat oikeustapaukset, joissa esiintyi myötävannomista, käsittelivät siveysrikoksia. 1600-luvun loppupuolella siveysrikokset hallitsivat käsiteltyjen rikostapausten tilastoja, joten olisi mielenkiintoista selvittää, millainen määrällinen muutos myötävannomistapauksissa on havaittavissa siveysrikosoikeudenkäynneissä.¹⁶⁴

¹⁶⁴ Aalto 2006, 244.

5. Shamanismi

5.1 Noidan työvälineet

Juho Ollinpoika oli Tokoin vaimon veljenpoika sekä Tokoin ystävä ja työtoveri ennen kuin ystävysten välit viilenivät Juhon vaimon ja Tokoin riidan myötä. Hänen kertomuksensa mukaan he olivat vuoden 1656 tienoilla olleet yhdessä katsomassa tervahaudan paikkaa, ja Tokoi oli selittänyt sukulaismiehelleen, kuinka haltioiden liikkeitä seuraamalla pystyi päättämään, paljonko kyseisestä paikasta saattoi saada tervaa. Samalla Tokoi tarinoi omistamastaan messinkikoristeisesta noitarummusta.¹⁶⁵ Tällaisista noitarummuista löytyy kuvauksia muun muassa uuden ajan alussa niitä hävittäneiden pappien muistiin merkitsemänä. Rummuissa kerrottiin olleen sekaisin pakanallista ja kristillistä kuvastoa. Samankaltaisia noitarumpukuvauksia tunnetaan myös muulla kuin Suomessa.¹⁶⁶

Rune Blix Hagen kirjoittaa artikkelissaan *Witchcraft and Ethnicity: A Critical Perspective on Sami Shamanism in Seventeenth-Century Northern Norway* (2014) vuonna 1692 Vadsøssa käydystä noitaoikeudenkäynnistä, jossa saamelainen Anders Poulsen antoi tanskalais-norjalaiselle oikeudelle esityksen noitarummulla soittaen ja rukoillen suomeksi. Huomiota herättävää on, että vaikka Poulsen turvautui perinteiseen lappalaiseen taikuuteen, häntä syytettiin nimenomaan uudenaikaisesta demonisesta noituudesta, demonien kutsumisesta rummunsoitollaan.¹⁶⁷

Marko Nenosen mukaan Tokoi on ainoa suomalainen noita, jonka tiedetään omistaneen tällainen ”lapinrummun”. Anna-Leena Siikala kuitenkin arvelee, ettei Tokoi mitenkään voinut olla ainoa noitarummun käyttäjä, ja esittää Tokoin todennäköisesti hankkineen rummun todistellakseen omaavansa lapinnoitien kykyjä.¹⁶⁸ Lappalaisilla¹⁶⁹ ja suomalaisilla oli Euroopassa voimakkaiden noitien maine jo keskiajalla, ja vielä 1600-luvullakin lapinnoitia pidettiin Suomessa erityisen voimakkaina. Nenonen kuitenkin katsoo, ettei noitarummun olemassaolon lisäksi mikään viittaa Tokoin harjoittaneen shamanismia, eikä mikään muukaan

¹⁶⁵ KA, Pohjanmaan tuomiokunnan renovoidut tuomiokirjat, Lohtajan kesäkäräjät 25.7.1663, 342v.

¹⁶⁶ Siikala 1985, 306; Nenonen 1992, 53.

¹⁶⁷ Hagen 2014, 155.

¹⁶⁸ Nenonen 1992, 53; Siikala 1994, 237.

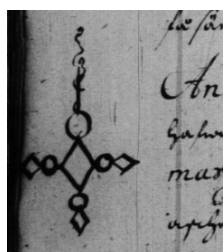
¹⁶⁹ Tarkoittanee saamelaisia.

viittaa siihen, että shamanismilla olisi ollut roolia uuden ajan alun suomalaisissa noita-oikeudenkäynneissä. Hänen mukaansa tällaiset Tokoin oikeudenkäynneissä aluksi shamanistisilta vaikuttavat piirteet ovat jälkiä myöhemmästä tietäjäkulttuurista. Hagen huomauttaa, että vaikka viitteitä noitarummun käytöstä uuden ajan alussa löytyy niin Pohjois-Norjasta kuin Suomestakin, shamanismin tärkeimpänä piirteenä pidetyt henkimatkat ja muodonmuutokset loistavat poissaolollaan.¹⁷⁰

Juha Pentikäinen esittää, että shamanismiin kuului olennaisena osana shamaanin toiminnan julkiset ja salaiset osa-alueet. Julkiseen puoleen kuuluivat noitarummun maalaukset, jotka kuka tahansa saattoi nähdä, salaiseen taas kaikki sellainen tieto ja taito, joka kuului shamaanin rituaalien harjoittamiseen, eikä näkynyt suoraan yleisölle.¹⁷¹ Tokoin toiminnassa korostuu mielestäni hänen tarpeensa näyttää ”lapinnoidan” taitojaan nimenomaan yleisölle. Hän on siis ominut shamanismin ulkoisia piirteitä todistellakseen omaavansa kuuluisien lapinnoitien kykyjä, mutta varsinaisista shamanistisista rituaalien harjoittamisista tuomiokirjat eivät anna suoria viitteitä. Shamaanin maine oli Tokoin yksi Tokoin työvälineistä.

Noitarummun lisäksi Tokoi on käyttänyt taioissaan myös erilaisia kuparisia ja messinkisiä esineitä, joita tuodaan oikeuden eteen nähtäväksi. Tokoin vävy Kalle esittelee oikeudelle appensa hallusta löytämänsä kuparirahaa, jonka oudot kuviot kirjuri on jäljentänyt pöytäkirjan marginaaliin. Myös Klemet Matinpoika Lestijärveltä tuo omien sanojensa mukaan hyvää hyvyttään Tokoin messinkisen taikavälineen oikeuden haltuun, mutta joutuu itsekin noituusepäilyjen kohteeksi. Kun Klemetin noituusepäilyjä myöhemmin käsitellään, hän kertoo Tokoin mainostaneen kuparilanttejaan vanhoina ”lapinkonsteina”.¹⁷²

Kuva 2 Kuparirahan kuvio pöytäkirjan marginaalissa¹⁷³

¹⁷⁰ Neonen 1992, 53-54, 56; Nenonen 2006, 210; Hagen 2014, 141, 160.

¹⁷¹ Pentikäinen 1999, 262.

¹⁷² KA, Pohjanmaan tuomiokunnan renovoidut tuomiokirjat, Lohtajan syyskäräjät 30.–31.8.1680, 140; KA, Pohjoispohjanmaan tuomiokunnan renovoidut tuomiokirjat, Lohtajan kesäkäräjät 18.–20.8.1681, 933, 937; KA, Pohjois-Pohjanmaan tuomiokunnan renovoidut tuomiokirjat, Lohtajan talvikäräjät 16.–17.1.1682, 77.

¹⁷³ KA, Pohjoispohjanmaan tuomiokunnan renovoidut tuomiokirjat, Lohtajan kesäkäräjät 18.–20.8.1681, 933.

5.2 Lapin opissa – Tokoin shamanistiset vaikutteet

Anna-Leena Siikala poikkeaa sekä Marko Nenosen että Rune Blix Hagenin tulkinnasta pitämällä Tokoita ilmiselvänä shamaanina. Kysymys saattaa olla pelkästään tulkintaerosta. Voiko tietäjää rinnastaa shamaaniin, ja kuinka shamanismi lopulta määritellään. Siikala kirjoittaa, että pohjoisen ja Aasian shamaanit turvautuivat tyypillisesti rummun käyttöön ja rytmiseen lauluun, jollaista nähdään myös Hagenin esimerkissä esiintyvän Anders Poulsenin oikeudenkäynnissä. Suomessa nämä rytmiset laulut olivat muodoltaan loitsuja ja riittirunoja, joilla pyrittiin hallitsemaan yliluonnollisia voimia. Tällaisilla yliluonnollisilla voimilla saattoi pahaa tahtova taikoja vahingoittaa yhteisöään, kuten Tokoi uhatessaan nostattaa susia ja karhuja naapureittensa karjaan.¹⁷⁴

Toinen Tokoin shamaani-statusta puoltava piirre Siikalan mielestä on kertomus kuolleista nousseesta Roikolan ukosta. Ensimmäisessä oikeudenkäynnissään Tokoin kerrotaan kehuskelleen Matti Luomalle, kuinka kolmen tien risteyksessä paholainen oli tullut hänen luokseen ja herättänyt Roikolan ukon kiertämään kyliä ja vakoilemaan ihmisiä Tokoin puolesta. Siikala näkee kertomuksessa viitteitä shamanistisesta initiaatioperinteestä, jossa edesmennyt tietäjä vihkii seuraajansa salatietoonsa.¹⁷⁵ Roikon-vainaa ei kuitenkaan ole ainoa mahdollinen shamanismin oppi-isä, jonka kanssa Tokoin kerrotaan olleen tekemisissä. Hänen Riitta-sisarensa syyttää häntä Olli Hurjun, tunnetun lappalaisnoidan luona käymisestä. Tokoi tosin kuittaa Riitan lausuvan moisia syytöksiä vain, koska on hänelle vihainen taannoisesta pahoinpitelystä. Tokoi kieltää päättäväisesti tunteneensa Hurjua tai oppineensa tältä mitään, ja kertoo joidenkin lapinkonstiensa olevan opittu torniolaiselta noidalta, joka oli kehottanut häntä kulkemaan kirkon ympäri manaten syntisiä avukseen.¹⁷⁶

Luho & Luukko arvelevat Tokoin keksineen tarinan torniolaisnoidasta suojellakseen Hurjua, ja hämmästelevät, mitä tällainen vale kertoo Tokoin ja Hurjun välisestä suhteesta.¹⁷⁷ Oma arvaukseni kuitenkin on, että Tokoi pyrkii tekemään eron itsensä ja suurena lapinnoitana pidetyn Hurjun välille suojellakseen ennemmin itseään kuin Hurjua. Shamanististen ja

¹⁷⁴ KA, Pohjanmaan tuomiokunnan renovoidut tuomiokirjat, Lohtajan kesäkärajät 25.7.1663, 345; Siikala 1985, 306; Siikala 1994, 39, 64, 73.

¹⁷⁵ Siikala 1994, 186, 217.

¹⁷⁶ KA, Pohjanmaan tuomiokunnan renovoidut tuomiokirjat, Lohtajan syyskärajät 30.–31.8.1680, 141-142; KA, Pohjoispohjanmaan tuomiokunnan renovoidut tuomiokirjat, Lohtajan kesäkärajät 18.–20.8.1681, 931-932.

¹⁷⁷ Luho & Luukko 1057, 499.

kristillisten piirteiden sekoittuminen Tokoin taikuudenkäytössä ei kuitenkaan lopu paholaisen nostattamaan mentoriin, vaan Tokoin kertomus pääsiäispäivänä pääkielen ja tärkeimmät sanat opettavasta paholaisesta saattaa myös viitata shamanistiseen perinteeseen. Siikala kirjoittaa, että shamaanien käyttämässä loitsujen kielessä sanat ja niiden kohteet ovat maagisesti yhteydessä toisiinsa, ja näin yliluonnollisia ilmiöitä ja olentoja kuvaavissa sanoissa on mukana niiden kohteiden voimaa.¹⁷⁸

¹⁷⁸ KA, Pohjanmaan tuomiokunnan renovoidut tuomiokirjat, Lohtajan kesäkäräjät 25.7.1663, 344v; Siikala 1994, 64.

6. Johtopäätökset

Antti Antinpoika Tokoin noitaura oli näyttävä ja pitkä, elinikäisestä noidanmaineesta huolimatta hän ehti harjoittaa niin hyväksyttävää kansanparannusnoituutta kuin maanlain mukaan rangaistavaa vahingoittavaakin noituutta ennen kuin yhteisön paheksunta vei hänet käräjille. Tokoi on myös yksi niistä suhteellisen harvoista suomalaisista noidista, joita on syytetty tyylipuhtaasta uudenaikaisen noitateorian mukaisesta noituudesta, liittolaisuudesta Saatanan kanssa. Useimpien pohjanmaalaisten noitien tavoin Tokoi kuului talonpoikaissäättyyn, hän oli verrattain varakas oman talonsa isäntä, perheellinen mies ja toisen polven taikuudenharjoittaja. Hän oli myös riitaisa luonne ja hän oli huonoissa väleissä naapureittensa kanssa. Koska varsinainen harmiton taikuuden parissa puuhastelu oli yleistä useimmissa taloissa, juuri Tokoin taipumus ajautua riitoihin yhteisönsä sisällä vaikutti merkittävästi hänen joutumiseensa noitakäräjille.

Useimpien noitien tavoin Tokoi aloitti käräjäoikeuden riita-asiassa syytettyään Matti Kotkaa ketunrautojensa varastamisesta. Itse noituuskysymys nousee esiin vasta oikeudenkäynnin edetessä, ja varsinainen alkuperäinen syyte kunnianloukkauksesta jää taka-alalle. Oikeudenkäyntien kulku ja käräjäväen esittämät mielipiteet heijastelevat Tokoin noitamaineen mustenemista niiden kahdenkymmenen vuoden aikana, joina hänen rikoksiaan käsiteltiin Lohtajan käräjillä vuosina 1663–1682. Mitä lähempänä Tokoin kuolemantuomio on, sitä selvemmin käräjäpöytäkirjoista käy ilmi hänen ajautumisensa riitoihin yhteisönsä kanssa, sekä yhteisön yleinen tyytymättömyys Tokoin toimintaa kohtaan. Ensimmäisissä oikeudenkäynneissään hän on riidoissa vain naapureittensa kanssa, mutta myöhemmissä oikeuskäsittelyissä hän saa vastaansa koko pitäjän. Ilmiö kuvaa hyvin noidan maineen eskaloitumista hitaasti huhupuheiden kiertäessä ja noidaksi leimautumisen vakiintuessa ihmisten mielessä.

Yhteisön luottamus näyttelee avainroolia tässä pro gradu -tutkielmassa yrittäessäni selvittää myötävannomisinstituution asemaa 1600-luvun loppupuolen pohjoispohjanmaalaisessa yhteisössä. Myötävannominen oli *Kuningas Kristorferin maanlaissa* esitetty oikeusmenettely, jossa rikoksesta riippuva määrä hyvämaineisia paikallisia, yleensä miehiä, vannoi syytetyn syyttömäksi. Menettely on sukua keskiaikaisille jumalantuomioille, sillä molempien kautta pyrittiin määrittelemään, onko syytetty kelvollinen elämään osana yhteisöä. Lainoppineiden

näkökulmasta myötävannomisessa oli sekä teologisia että oikeudellisia ongelmia, sillä väärinvannominen saattaisi vanhojat sielunvaaraan ja mahdollistaisi väärät tuomiot. Vaikka liian löyhästä suhtautumisesta vannonmiseen varoitellaan sekä maanlaissa että *Tuomarinohjeissa*, myötävannomista esiintyi noitaoikeudenkäynneissä aina siihen asti, kunnes koko menettely menetti lainvoimaisuutensa. Näyttääkin siltä, että paikallisella tasolla vannonmista pidettiin edelleen hyväksyttävänä, vaikka oikeusoppineet pyrkivätkin pääsemään siitä eroon.

Tokoi yritti heti ensimmäisen noitaoikeudenkäyntinsä jälkeen puhdistautua noitahuuista kahdentoista miehen valalla. Osoituksena yhteisön epäluottamuksesta hän ei kuitenkaan saanut kerättyä kokoon vaadittua määrää vanhojia. Toisen kerran myötävannominen nousee esiin Tokoin viimeisessä oikeudenkäynnissä, jossa Riitta-nimistä naista vaaditaan puhdistautumaan valalla Tokoin noitatouhuihin sotkeentumisesta. Toisin kuin Tokoi, Riitta on mitä ilmeisimmin pidetty yhteisönsä jäsen, ja häntä nousee puolustamaan jopa Kälviän kirkkoherra. Vaikuttaisi siis siltä, että ainakin Tokoin oikeudenkäyntien valossa myötävannonmisen voi katsoa heijastelevan yhteisön mielipidettä syytetystä.

Käsitellyissä oikeustapauksissa huomio kiinnittyy myös siihen, miten Tokoin noidan maine vaikutti hänen saamiinsa tuomioihin. Jo vuosien 1663–1664 aikana hänen maineensa yhteisön sisällä oli niin huono, ettei hän saanut myötävannoja puolelleen. Silti vasta vuonna 1681 yhteisön käsitys hänestä vaarallisena noitana on kärjistynyt niin pahasti, että hänelle julistetaan kuolemantuomio. Noidan maineessa ja sen vaikutuksessa yksilön toimintamahdollisuuksiin oli aste-eroja. Tokoi oli jo oikeudenkäyntiensä alussa tunnettu pahana noitana, mutta vasta myöhemmin häntä alettiin pitää niin pahana, ettei hänen voitu katsoa voivan jatkaa osana yhteisöään. Tokoin riitaisuus ja taipumus uhkailla ja pelotella naapureitaan oli saanut lohtajalaiset vakuuttamaan hänen pahoista voimistaan.

Uhkausten muodossa esitetyt pahat sanat ja niiden seuraukset viittaavat shamanistiseen perinteeseen, jossa asioiden nimet ovat suoraan maagisesti yhteydessä kohteisiinsa. Tokoin shamanististen taipumusten puolesta puhuu myös oikeudenkäynneissä esiin nouseva lapinrumpu sekä Tokoin ”lapinkonsteiksi” kutsumat metallipalaset. Samaan teemaan liittyy myös kertomukset Tokoin oppiretkistä tunnettujen lapinnoitien luokse. Kuten jo johdannossa arvelin, se, voidaanko Tokoin katsoa harjoittaneen shamanismia, riippuu täysin shamanismin määritelmästä. Jos shamaanilta vaaditaan henkimatkoja ja muodonmuutoksia, voidaan Tokoin

lapinkonsteja pitää lähinnä mainostempuna, jolla hän antoi ymmärtää osaavansa mahtaviksi tiedettyjen lapinnoitien taikoja. Jos taas shamanismin määritelmäksi riittää liittyminen vanhaan tietäjäperinteeseen, voidaan Tokoin hyvinkin katsoa harjoittaneen jonkinlaista shamanismia. Toisaalta hänen taikuuteensa tuntui perinteisten pakanallisten henkivoimien lisäksi vahvasti liittyvän myös uuden noitaopin mukainen veljeily Saatanan kanssa. Näin esimerkiksi kertomusta Roikolan ukon henkiinherätyksestä voidaan pitää joko esimerkkinä paholaisen kanssa tehdystä liitosta, tai sitten Siikalaa mukaillen jonkinlaisena henkimatkana ja shamaanin initiaatoriittinä. Itse olisin taipuvainen uskomaan, että Tokoi on käyttänyt lapinnoidilta lainattuja shamanismin ”julkisia” elementtejä korostaakseen omia noitaitojaan. Samaan lopputulokseen viittaavat kertomukset Tokoin opintoretkistä tunnettujen lapinnoitien luokse. Varsinaisia viitteitä shamanististen rituaalien harjoittamisesta ei Tokoin oikeudenkäyntiasiakirjoista löydy.

Koko Antti Tokoin tarina heijastelee vahvasti uuden ajan alun ihmisten maailmankuvaa ja käsitystä kunnia- ja maineesta ihmisarvon ja yksilön toimintamahdollisuuksien rakennuspalikoina. Myötävannomisperinne liittyy tähän samaan tasapainoiluun yksilön kunnian ja maineen sekä yhteisön mielipiteen välillä. Vaikka noitaoikeudenkäynnit ovat näyttäviä ääriesimerkkejä yksilön maineen kyseenalaistamisesta, huomattavasti useammin yksilön kunnia joutui koetukselle esimerkiksi siveysrikossyytteissä. Pohjois-Pohjanmaan noitien osalta on tuomiokirjojen pohjalta mahdotonta tehdä kattavaa tilastollista analyysia myötävannomisen merkityksestä uuden ajan alussa, mutta siveysrikoksia tutkittaessa tällainen laajempi tilastoanalyysi saattaisi olla mahdollinen.

LÄHTEET JA KIRJALLISUUS

I PAINAMATTOMAT LÄHTEET

Kansallisarkisto (KA), Helsinki

Kihlakunnanoikeuksien renovoidut tuomiokirjat

Pohjanmaan tuomiokunnan renovoidut tuomiokirjat

Varsinaisten asioiden pöytäkirjat

1661–1666 (KO a:11)

1680–1680 (KO a 25)

Pohjois-Pohjanmaan tuomiokunnan renovoidut tuomiokirjat

Varsinaisten asioiden pöytäkirjat

1681–1681 (KO a:1)

1682–1682 (KO a:2)

II PAINETUT LÄHTEET

Kuningas Kristoferin maanlaki 1442 (KKM)

1978 Muinaisruotsista suomentanut ja toimittanut Martti Ulkuniemi. SKS, Vaasa.

Petri, Olavus

2001 Tuomarinohjeet 1545. Käännös Matti Norri. 2. uudistettu painos (ensimmäinen painos 1987). Lakimiesliiton kustannus, Helsinki.

III KIRJALLISUUS

Aalto, Seppo

2006 Väkivalta ja moraali. Julkaistu teoksessa Suomalaisen arjen historia – Savupirttien Suomi. Weilin+Göös, Espoo.

Alasuutari, Pertti

1999 Laadullinen tutkimus. 3. uudistettu painos. Vastapaino, Tampere.

Arkistojen portti

Tuomiokirjat [<http://wiki.narc.fi/portti/index.php/Tuomiokirjat>] Luettu 27.8.2015.

Arkistojen portti

Tuomiokirjakortisto
[http://wiki.narc.fi/portti/index.php/Tuomiokirjakortisto_%28Tuokko%29]
Luettu 27.8.2015.

Eilola, Jari

2003 Rajapinnoilla. Sallitun ja kielletyn määritteleväminen 1600-luvun jälkipuoliskon noituus- ja taikuustapauksissa. SKS, Helsinki.

Eilola, Jari

2009 Lapsitodistajien kertomukset Ruotsin noitatapauksissa 1668–1676. Kasvatus ja Aika 3 (3), sivut 27-45.

FINLEX

[<http://www.finlex.fi/fi/laki/ajantasa/1889/18890039001>] Luettu 19.1.2016.

Hagen, Rune Blix

- 2014 Witchcraft and Ethnicity: A Critical Perspective on Sami Shamanism in Seventeenth-Century Northern Norway. Julkaistu teoksessa *Writing Witch-Hunt Histories – Challenging the Paradigm. Studies in Medieval and Reformation Traditions*, volume 173 (Edit. Nenonen, Marko & Toivo, Raisa Maria). Brill, Leiden.

Heikkinen, Antero

- 1969 Paholaisen liittolaiset. Noita- ja magiakäsityksiä ja -oikeudenkäyntejä Suomessa 1600-luvun jälkipuoliskolla (n.1640–1712). SHS:n julkaisuja LXXVIII, Helsinki.

Heikkinen, Antero

- 1993 Ihminen historian rakenteissa, mikrohistorian näkökulma menneisyyteen. Yliopistopaino, Helsinki.

Hentilä, Seppo & Krötzl, Christian & Pulma, Panu

- 2002 Pohjoismaiden historia. Edita, Helsinki.

Junkala, Leevi & Niemelä, Maria

- 1977 Suur-Lohtajan historia II – Vuodet 1809–1917. Keski-Pohjanmaan historiasarja 4. Suur-Lohtajan historiatoimikunnan julkaisuja, Kokkola.

Karonen, Petri

- 2014 Pohjoinen suurvalta. Ruotsi ja Suomi 1521–1809. 4. uudistettu painos (1. painos: WSOY, 1999). SKS, Helsinki.

Katajala-Peltomaa, Sari & Toivo, Raisa Maria

- 2009 Noitavaimo ja neitsytäiti – Naisten arki keskiajalta uudelle ajalle. Atena, Jyväskylä.

Knuutila, Seppo

- 1992 Mentaliteetti, mieli ja merkitys. Teoksessa *Menneisyyden merkitys, historian suuret ja pienet kertomukset* (toim. Pirkko Pitkänen). *Historian ja yhteiskuntaopin opettajien vuosikirja* 21, Joensuu.

Kokkolan kaupunki

Kokkolan kaupunki,

Lohtajan historiaa.

[http://www.kokkola.fi/kokkola_tietoa/historia/fi_FI/lohtajan_historiaa/]

Luettu 7.2.2016

Lappalainen, Mirka

- 2013 *Maailman painavin raha – Kirjoituksia 1600-luvun pohjolasta*. Toinen painos (1. painos 2006). Siltala, Helsinki.

Luho, Ville & Luukko, Armas

- 1957 *Suur-Lohtajan historia I – Esihistoriallisesta ajasta Suomen sotaan*. Keski-Pohjanmaan historiasarja 3. Suur-Lohtajan historiatoimikunnan julkaisuja, Kokkola.

Matikainen, Olli

- 2002 *Verenperijät. Väkivalta ja yhteisön murros itäisessä Suomessa 1500–1600-luvuilla*. SKS, Helsinki.

Miettinen Riikka

- 2015 *Suicide in Seventeenth-Century Sweden: The Crime and Legal Praxis in the Lower Courts*. Academic dissertation. University of Tampere. The School of Social Sciences and Humanities.

Nenonen, Marko

- 2007 *Noitavainot Euroopassa. Ihmisen pahuus*. Atena, Jyväskylä.

Nenonen, Marko

- 2006 *Noitavainot Euroopassa. Myytin synty*. Atena, Jyväskylä.

Nenonen, Marko

- 1992 Noituus, taikuus ja noitavainot Ala-Satakunnan, Pohjois-Pohjanmaan ja Viipurin Karjalan maaseudulla 1620–1700. SHS:n historiallisia tutkimuksia 165. Helsinki.

Peltonen, Matti

- 1999 Mikrohistoriasta. Hanki ja jää -julkaisusarja. Gaudeamus, Helsinki.

Pentikäinen, Juha

- 1999 Samaanius ja pohjoisen uskonnot. Julkaistu teoksessa Uskonnot maailmassa (toim. Katja Hyry ja Juha Pentikäinen). 4. painos. WSOY, Helsinki.

Pöysä, Jyrki

- 2015 Lähiluvun tieto. Näkökulmia kirjoitetun muistelukerronnan tutkimukseen. Kultaneito XVII. Suomen kansantietouden tutkijain seura, Helsinki.

Rowlands, Alison

- 2009 Not ‘the Usual Suspects’? Male Witches, Witchcraft, and Masculinities in Early Modern Europe. Julkaistu teoksessa Witchcraft and Masculinities in Early Modern Europe. Palgrave Historical Studies in Witchcraft and Magic (Edit. Rowlands, Alison). Palgrave Macmillan, Hampshire.

SAY-opas

[http://www.narc.fi/Arkistolaitos/SAY/SAY_opas.pdf] Luettu 6.4.2016.

Siikala, Anna-Leena

- 1985 Mitä kansanuskosta tiedetään? Teoksessa Suomen historia 3, suurvalta-aika (päätoim. Jukka Tarkka). Weilin+Göös, Espoo.

Siikala, Anna-Leena

- 1994 Suomalainen šamanismi – Mielikuvien historiaa. Toinen, tarkistettu painos (ensimmäinen painos 1992). SKS, Helsinki.

Toivo, Raisa Maria

2006 Mother, Wife and Witch, Authority and Status in Court Record Narratives In Early Modern Finland. Omakustanne, Tampere.

Ylikangas, Heikki

1983 Miksi oikeus muuttuu, laki ja oikeus historiallisen kehityksen osana. WSOY, Juva.

Ylikangas, Heikki

1988 Valta ja väkivalta keski- ja uuden ajan taitteen Suomessa. WSOY, Porvoo.

Ylikangas, Heikki

2007 Suomen historian solmukohdat. WSOY, Helsinki.

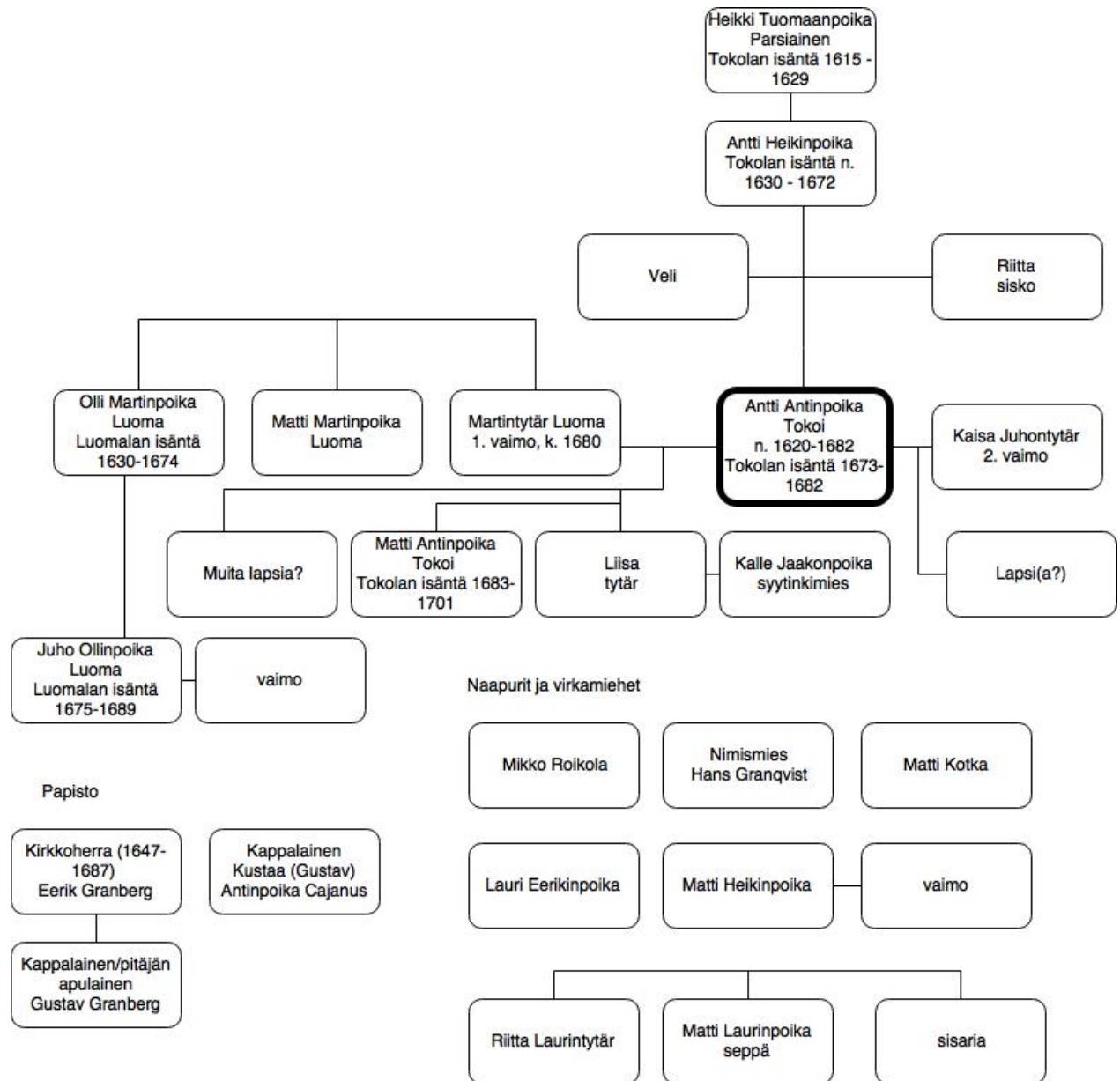
Villstrand, Nils Erik

2012 Valtakunnanosa. Suurvalta ja valtakunnan hajoaminen 1560-1812. Suomen ruotsalainen historia 2. Käännös Jussi T. Lappalainen ja Hannes Virrankoski. Ruotsinkielinen alkuteos Riksdelen. Stormakt och rikssprängning 1560-1812 (2009). Svensk litteratursällskapet i Finland, Helsinki.

[illegible]

[The page contains dense handwritten text in a cursive script, likely from a historical document or manuscript. The ink is dark and the handwriting is fluid, characteristic of 17th-century European calligraphy. The text is mostly illegible due to the extreme blurriness and low resolution of the scan.]

KA, Pohjois-Pohjanmaan tuomiokunnan renovoidut tuomiokirjat, Lohtajan kesäkäräjät 16.–18.9.1682, 699.

Liite 2: Tokoin yhteisö ¹⁷⁹

¹⁷⁹ Kaavio on koottu aineistona olleiden tuomiokirjojen pohjalta. Tukena käytetyt teokset: Luho & Luukko 1975; Junkala & Niemelä 1977.